

Den akademiska frågan

– en ESO-rapport om frihet i den högre skolan

Henrik Berggren

Rapport till
Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi
2012:3

REGERINGSKANSLIET

Finansdepartementet

Rapportserien kan köpas från Fritzes kundtjänst.

Beställningsadress:
Fritzes kundtjänst
106 47 Stockholm
Orderfax: 08-598 191 91
Ordertel: 08-598 191 90
E-post: order.fritzes@nj.se
Internet: www.fritzes.se

Tryckt av Elanders Sverige AB
Stockholm 2012

ISBN 978-91-38-23724-3

Förord

Den högre utbildningen och forskningen befinner sig i centrum för samhällsdebatten. Det finns många orsaker till detta. Viktigast är kanske att forskning och utbildning av många studier att döma är helt avgörande för innovations- och välståndsutvecklingen i små, avancerade och öppna länder som Sverige. Till bilden hör också att högskolan under senare decennier har blivit en betydande samhällssektor i termer av antal anställda, och att den till stor del finansieras med offentliga medel. Det är därför naturligt att Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi (ESO) intresserar sig för området.

En väsentlig och för det här politikområdet särskild aspekt, handlar om den akademiska friheten. Det råder en bred enighet om att den är viktig för att åstadkomma goda utbildnings- och forskningsresultat. Men vad är egentligen akademisk frihet? I denna rapport till ESO utgår Fil.dr. Henrik Berggren från fyra frågor för att precisera, konkretisera och utvärdera begreppets betydelse: Vad är akademisk frihet? Hur har denna frihet påverkats av de stora reformerna inom högre utbildning och forskning i Sverige? Är det möjligt/önskvärt att upprätthålla den akademiska frihetens ideal i det moderna kunskapssamhället? Om så är fallet, hur bör då de institutionella arrangemangen se ut?

Författaren sammanfattar sin syn på den akademiska friheten i dag i ett antal slutsatser. Han anser bl.a. att:

- det finns en stark konsensus om vikten av att upprätthålla den enskilde högskoleforskarens forskningsfrihet och den enskilde högskolelärarens lärofrihet, men att metoderna för att tilldela forskningsresurser kan äventyra dessa friheter;
- det kollegiala styret är den akademiska frihet som minskat mest men samtidigt att de förändrade villkoren för lärosätena kräver starka ledningar som kan fatta strategiska beslut;

- sambandet mellan undervisning och forskning är problematiskt inom det svenska högskolesystemet, något som främst beror på fragmenteringen av lärarkåren samt
- lärosätenas autonomi gentemot staten har ökat starkt, åtminstone på pappret. Men samtidigt menar många att detta inte har ökat den akademiska friheten. En del ser självständigheten som otillräcklig eftersom lärosätena inte har fått de ekonomiska resurser och konstitutionella rättigheter som krävs för att förverkliga sin frihet som aktörer på forsknings- och utbildningsmarknaden. Andra menar att autonomi har försvagat universitet och högskolor i förhållande till externa ekonomiska, politiska och sociala intressen.

När författaren avslutningsvis kommer in på vilka slutsatser som kan dras för dagens diskussion om forskning och högre utbildning tar han sin utgångspunkt i frågan om lärosätenas autonomi. Slutsatsen blir att en fortsatt försiktig rörelse mot ökad självständighet kan vara både önskvärd och nödvändig för några universitet. Detta förutsätter dock ett starkt statligt ansvar för institutionernas ekonomiska och konstitutionella frihet. Ett rejält startkapital kommer att behövas för att reducera riskerna för andra, nya beroenden som kan beskära friheten. Dessutom krävs en alternativ lösning för det flertal lärosäten som vare sig kan eller bör stärka sin autonomi. Här handlar det om att ha en gemensam strategi för landet som helhet, som tar hänsyn både till behovet av bred utbildning och avancerad forskning. I detta sammanhang lyfts det kaliforniska systemet för högre utbildning från sextiotalet fram som en möjlig modell.

Alldeles oavsett hur det framöver är ställt med lärosätenas självständighet, så är författarens centrala slutsats att universitetslärarnas ställning måste stärkas. Erfarenheterna från det vanliga skolsystemet visar tydligt vilka risker som tas när den professionella identiteten undergrävs för de som har ansvaret att bära upp verksamheten. För att stärka universitetslärarnas ställning föreslås bl.a. att det ska finnas en gemensam karriärplan för disputerade lärare/forskare, med en jämn fördelning mellan plikterna att undervisa och forska. Kopplat till detta ska finnas en individuell rätt till betald egen forskning under längre sammanhållande perioder. För att säkra en tillräcklig rörlighet mellan landets lärosäten bör det också införas en tidsgräns på sex år från

examen för att ett lärosäte ska kunna anställa en egenutbildad lärare/forskare.

Arbetet med denna rapport har följts av en referensgrupp bestående av personer med god insikt i dessa frågor. Gruppen har letts av undertecknad, ordförande i ESO:s styrelse. Som alltid i ESO-sammanhang ansvarar författaren själv för innehåll, slutsatser och förslag i rapporten. Det är min förhoppning att rapporten ska utgöra ett bra underlag i den fortsatta diskussionen om högskolornas och universitetens organisation och ställning.

Stockholm i april 2012

Lars Heikensten
Ordförande för ESO

Författarens förord

Hösten 2010 fick jag en förfrågan från ESO om jag ville skriva en rapport om den svenska högskolan. Uppdraget var tämligen förutsättningslöst formulerat: jag skulle utgå från de problem när det gäller akademisk frihet och autonomi som jag då och då tagit upp som ledarskribent i *Dagens Nyheter*.

Det var en lockande utmaning. Att ha synpunkter på en hel samhällssektor i en artikel på tretusen tecken är på en gång ganska lätt och helt omöjligt. Men skulle mina tankar och värderingar bära för en mer omfattande studie? Dels var jag tvungen att ta ett helhetsgrepp, dels åtminstone antyda möjliga lösningar på de problem jag pekade ut.

Uppgiften visade sig svårare än jag föreställt mig. Akademiker är enormt produktiva och stundtals värtaliga när det gäller att skriva om den egna verksamheten. Dessutom är universitets- och högskolesektorn både enormt stor och diversifierad; det finns i princip ett oändligt antal aspekter att ta hänsyn till.

Ändå tycker jag att till slut lyckades komma ut på andra sidan med några viktiga slutsatser. Men jag måste skicka med två anvisningar till läsaren.

För det första, tänk på att denna rapport *inte* handlar om forskningspolitik utan om universitet och högskolor som fysiska platser där en (i min mening) helt unik samhällsverksamhet pågår. Jag påpekar detta därför att det talas alltför mycket om forskning i största allmänhet och för lite om universitet och högskolor, de platser där utväxlingen mellan vetenskapligt tänkande och medborgare (i form av studenter) sker.

För det andra, detta är inte rapport om forsknings- och utbildningskvalitet. Vad våra högskolor och universitet levererar är naturligtvis avgörande i det långa loppet, men som vi har sett av den svenska grundskolans utveckling kan en alltför ensidig fokusering på kortsiktig utvärdering vara direkt skadlig. Det som

verkligen betyder något är en mycket mer svårnämnd faktor, nämligen kompetensen, nyfikenheten, hängivenheten och ansvars känslan hos de människor som bedriver själva verksamheten. Som jag ser det leder inte akademisk frihet till kvalitet på något självklart sätt – men det är en nödvändig förutsättning för att det skapas ny kunskap på våra lärosäten.

Jag har haft hjälp av kloka rådgivare. ESO:s referensgrupp, bestående av Lars Heikensten, Thorsten Nybom, Marie-Louise Samuelsson, Dan Brändström, Lars Anell, Arne Wittlöv och Agneta Bladh har tålmodigt läst mina utkast och kommit med rättelser, kritik och förslag till förbättringar. Hans Ruin, Lars Trägårdh, Klas Åmark och Inge-Bert Täljedal har också tagit sig tid att läsa och komma med värdefulla synpunkter. I den mån som rapporten har blivit bättre är det i hög grad deras förtjänst. Ansvaret för fel och brister faller naturligtvis på författaren.

Henrik Berggren

Innehåll

Sammanfattning	11
Summary	17
1 Universitet för allt och alla	23
2 Vad är akademisk frihet?	41
3 Att operationalisera begreppet "akademisk frihet"	49
4 Historisk bakgrund	57
5 Hur har den akademiska friheten förändrats av övergången från elit- till massuniversitet?	79
6 En plattform för akademisk frihet i kunskapssamhället.	101
Källor och litteratur	113

Sammanfattning

Syftet med denna studie är att undersöka om begreppet akademisk frihet ännu har någon relevans i diskussionen om hur svenska universitet och högskolor ska bedriva sin verksamhet. Som med alla honnörssord är det få som direkt tar avstånd; vem vill vara mot idén att våra universitet ska vara präglade av fri kunskapssökning och kritiskt tänkande?

Men under de senaste decennierna har det blivit en debattfråga om de särskilda regler och institutionella lösningar som förknippas med den akademiska friheten går att upprätthålla i det globaliserade "kunskapssamhället". Från att ha varit en numerärt sett marginell aktivitet i samhällets utkant har högre utbildning och forskning blivit en verksamhet som dagligen involverar fler människor än de flesta traditionella svenska näringsgrenar; elituniversitet har blivit massuniversitet. Förväntningarna på vad universitet och högskolor ska leverera har vuxit lavinartat: de ska skapa ny kunskap, generera upptäckter och innovationer, bidra till ekonomisk tillväxt, jämlikhet och jämställdhet, lösa sociala och ekonomiska samhällsproblem, tillhandahålla välutbildad arbetskraft, främja bildning och personlig utveckling.

Det råder bred konsensus om fördelarna med denna expansion: demokratisering, ökad social mobilitet, höjd medborgerlig kunskapsnivå, mer vetenskaplig forskning. Men under senare år har allt fler börjat ställa sig frågan om förändringarna i kunskapsproduktionens villkor inte har gjort många av de traditionella föreställningarna om universitetet obsoleta. Våra lärosäten är inte längre en plats där forskare fritt kan följa sin nyfikenhet och förmedla sina vetenskapliga ideal till studenterna utan större inblandning från omvärlden. Dagens universitet och högskolor måste snarare samverka med politik, näringsliv och civilsamhälle för att få fram innovationer som stärker svensk ekonomi och levererar lösningar på pressande samhällsproblem.

En del bejakar denna förändring och ser nya postindustriella paradigmer för forskning och utbildning växa fram. Men det finns också en växande skepsis. Allt fler akademiker uttrycker oro för att ökad styrning av forskningsmedel, marknadsanpassning, fyrkantiga utvärderingssystem och managementtänkande samverkar för att underminera den akademiska friheten. Universitet och högskolor måste styras av ett sökande efter sanning som är oberoende av vinst eller politisk nytta; på längre sikt är den enda säkra garantin för att högre utbildning och forskning kommer att leva upp till de krav på kvalitet som samhället förväntar sig.

Men vad som menas mer bestämt med "akademisk frihet" och vad den mer exakt syftar till är ofta oklart. Denna undersökning utgår därför från fyra frågor avsedda att precisera, konkretisera och utvärdera betydelsen av begreppet akademisk frihet: 1) Vad är egentligen "akademisk frihet"? 2) Hur har denna frihet påverkats av de stora reformerna inom högre utbildning och forskning i Sverige sedan andra världskriget? 3) Är det möjligt/önskvärt att upprätthålla den akademiska frihetens ideal i det moderna "kunskapssamhället"? 4) Om så är fallet, hur bör då de institutionella arrangemangen se ut?

Det första kapitlet görs en översikt av den rådande diskussionen om tillståndet inom högre utbildning och forskning, inte minst utifrån de senaste årens fokus på minskad statlig styrning och ökad autonomi för lärosätena.

Det andra kapitlet undersöker begreppet "akademisk frihet" ur ett mer teoretiskt perspektiv. Fyra olika spänningar lyfts fram. För det första, skillnaden mellan en tysk och en amerikansk tradition. De ideal som formulerades av Wilhelm von Humboldt i början av artonhundratalet såg den akademiska friheten som del av ett nationellt projekt; staten gav universiteten frihet för att skapa en ansvarsfull och kompetent elit. I USA, där universitet och högskolor växte fram som en del av civilsamhället (men ofta med starkt offentligt stöd) blev betoningen starkare på att lärarna måste ha en individuell frihet gentemot styrelse och ledning.

Den andra konflikten är mellan institutionell och individuell frihet. En del betraktar lärosätenas autonomi från staten som en förutsättning för fri forskning, medan andra menar att just självständiga universitets- och högskoleledningar kan utgöra ett hot mot enskilda lärares och forskares frihet. I det perspektivet kan staten ses som ett värn för den akademiska friheten.

Den tredje motsättningen utgår från positiv och negativ frihet: räcker det med att möjligheten att fritt välja forskningsuppgift är skyddad eller krävs det också institutionella åtgärder som garanterar stöd och resurser? Och slutligen finns det en diskussion om inte friheten också medför ett ansvar: om forskare och lärare vid universitet och högskolor ska vissa privilegier bör dessa då inte motsvaras av ett större ansvar mot studenter, lärosäte och det omgivande samhället.

I det tredje kapitlet operationaliseras begreppet akademisk frihet. Sju olika delasppekter lyfts fram: 1) Forskarens rätt att fritt välja forskningsuppgift 2) Universitetslärarens individuella rätt att undervisa fritt 3) Sambandet mellan forskning och undervisning 4) Det kollegiala styret 5) Lärosätets institutionella självständighet gentemot stat och myndigheter 6) Studenternas rätt att fritt välja sina studier och 7) Forskningens och undervisningens rätt att vara oberoende gentemot marknaden. Dessa friheter kan var samverkande, men kan också hamna i konflikt med varandra. Ökad frihet på en nivå kan innebära mindre frihet på en annan. Därför måste en diskussion om akademisk frihet väga dessa olika aspekter mot varandra.

Det fjärde kapitlet skildrar det svenska universitets- och högskolesystemets utveckling med fokus på tiden efter andra världskriget. Framför allt lyft de två stora reformvågorna fram: först den starka betoning på samhällsnytta, enhetlighet och centralstyrning som präglade sextio- och sjuttioalet, sedan den tro på målstyrning, autonomi och marknadsanpassning som har karaktäriserat de senaste två decennierna. Å ena sidan betonar den historiska översikten de starka pendelrörelserna mellan stark styrning och laissez-faire, som sannolikt har varit mer extrema än i de flesta andra länder. Å andra sidan lyfts två kontinuiteter fram: den starka nedvärderingen av undervisning i det svenska högskolesystemet och den decentraliseringen som påbörjades redan under sjuttioalet. Dessutom påpekas att statens tillbakarullning under senare år delvis är skenbar, dels på grund det ökade beroendet av externa forskningsmedel, dels på grund av allt aggressivare utvärdering.

I kapitel fem utvärderas de sju delasppekterna av akademisk frihet som definierades i kapitel tre i historiens ljus. Resultatet blir brokigt.

När det gäller den *individuella forskningsfriheten* konstateras att den visserligen är allmänt hyllad men samtidigt underminerad på

grund av universitetslärarnas försvagade ställning på lärosätena och det ökade beroendet av externa medel.

Den *individuella lärofriheten* bedöms som generellt sett oförändrad, med påpekandet att denna frihet alltid har varit något kringskuren på grund av det kollegiala styret.

Sambandet mellan undervisning och forskning är fortsatt problematiskt inom det svenska högskolesystemet, främst beroende på fragmenteringen av lärarkåren. För att undervisning ska hamna i fokus för verksamheten krävs ett enhetligt karriärsystem med lika plikt att undervisa och forska för alla lärare.

Det kollegiala styret är sannolikt den akademiska frihet som har tagit mest stryk. Den har till och med strukits ur högskolelagen, vilket innebär att det är upp till universitetsledningar att själva avgöra vilken rad av kollegialt styre som bör finnas. Samtidigt konstateras att de förändrade villkoren för lärosätena kräver starka ledningar som kan fatta strategiska beslut.

På pappret har *lärosätenas autonomi* gentemot staten ökat starkt. Men samtidigt menar många att detta inte har ökat den akademiska friheten. En del ser självständigheten som otillräcklig eftersom lärosätena inte har fått de ekonomiska resurser och konstitutionella rättigheter som krävs för att förverkliga sin frihet som aktörer på forsknings- och utbildningsmarkanden. Andra menar att autonomin har försvagat universitet och högskolor i förhållande till externa ekonomiska, politiska och sociala intressen.

Den *studiefrihet* som var en central del av det traditionella universitetsidealet har försvagats. Alla högskoleutbildning är spärrade och majoriteten av studenter ingår i fasta program. Men en relativt stor grupp läser fortfarande enskilda ämnen och komponerar sin egen examen.

När det gäller *oberoendet av marknaden* har samarbetet med näringslivet, inte minst på individnivå, ökat. En del menar att rörelsen mot "akademisk kapitalism" bör drivas längre, medan andra varnar för att universitetskulturens integritet är i fara.

Det sista kapitlet lägger fram en minimiplattform för akademisk frihet i kunskapssamhället. Utgångspunkten är ett försök att göra en modern syntes av de europeiska (humboldtska) och amerikanska traditionerna av akademisk frihet.

När det gäller självständighetsfrågan blir slutsatsen att en försiktig fortsatt rörelse mot autonomi är nödvändig för att skapa starka och intellektuellt livskraftiga högskolemiljöer. Förutsättningen är dock ett starkt statligt ansvar, både när det gäller

ekonomiska resurser och konstitutionellt säkerställande av individuell och kollegial akademisk frihet. Dessutom krävs en strategi för de lärosäten (den stora majoriteten) som inte kan, bör eller vill bli autonoma. Det kaliforniska systemet för högre utbildning från sextiotalet lyfts fram som en möjlig modell.

Men oavsett hur det blir med autonomi är det nödvändigt att universitetslärares ställning förstärks. Till detta föreslås en grundläggande konstitutionell ordning för alla lärosäten som garanterar:

- Alla disputerade lärare/forskare vid svenska lärosäten ska ingå i en gemensam karriärplan enligt den amerikanska *tenure track*-modellen. Grundfördelningen bör vara 50 procent forskning och 50 procent undervisning.
- Alla disputerade lärare/forskare har rätt till betald egen forskning under längre sammanhållande perioder, så kallade *sabbaticals*. Denna rätt ska vara absolut individuell, det vill säga inte underställd någon kollegial prövning.
- Alla lärare/forskare har en plikt att ta ansvar för sitt lärosäte som social och intellektuell miljö
- Alla lärosäten ska ha en fakultetsnämnd som i samråd med rektor beslutar om grundutbildning, forskarutbildning och fördelning av fakultetsanslag till forskning.

Om ett lärosäte vill anställa en egenutbildad lärare/forskare ska det ha gått sex år sedan vederbörandes examen.

Summary

The purpose of this study is to determine whether the concept of academic freedom has any relevance in the present discussion of higher education in Sweden.

There are, of course, few who outright want to discard the notion of academic freedom. But it has become a matter of contention whether the special rules and institutional arrangements that are seen as inherent in the idea of academic freedom can be upheld in a globalized “knowledge society”. What was once a marginal activity on the outskirts of society, at least in terms of numbers, has now become an enterprise that daily involves more citizens than most traditional Swedish industries; the elite university has become the mass university. Expectations of what institutions of higher learning and research should deliver have skyrocketed: make new discoveries, expand our horizons, create economic growth, supply skilled labor, solve social problems, contribute to equal opportunity and gender equality and stimulate individual self-realization.

There is a general consensus regarding the advantages of this academic expansion: democratization, increased social mobility, higher educational levels and more scientific research. As for the downsides there are more divergent opinions. Some argue that we must accept that the idea of the university as place where teachers and students follow individual curiosity and make serendipitous discoveries is nothing more than an antiquated notion that has little to do with the realities of today's specialized and competitive university culture. Others worry that something unique is being lost. Universities, they claim, should be guided by a pursuit of truth that is independent of profit or political upsides, in accordance with the traditions of academic freedom. In the long-run this is the best guarantee that higher education and research will deliver the goods.

“Academic freedom”, however, is a notoriously vague concept. Below the rhetorical level there is seldom agreement on what it exactly means, which groups or institutions should enjoy it and, perhaps most important, why they should do so. This study poses four questions regarding academic freedom: 1) What is it? 2) What role has it played in the transformation of Swedish higher education post-WWII? 3) Is it possible/desirable to uphold academic freedom in the “knowledge society”? and 4) If so, what are the appropriate institutional arrangements?

The first chapter takes stock of the contemporary debate on the state of higher education, mainly in Sweden but with some international references.

The second chapter delves into different theories about the nature of academic freedom. Four tensions within the concept are highlighted. Firstly, the difference between the German and the American tradition. When Wilhelm von Humboldt put forth his vision at the beginning of the nineteenth century he saw academic freedom as part of building a nation; the state gave the universities freedom in order to create a competent and responsible elite. In the US institutions of higher learning were conceived as a part of civil society (though often with public funding) which created a stronger incentive for teachers to safeguard their individual freedom against university administrations and boards.

Secondly, the conflict between institutional autonomy and the faculty's academic freedom. Some see autonomy from the state as a condition for free research, while others maintain that independent university administrations can pose a threat to the academic freedom of the faculty.

The third tension is the classical conflict between “positive” and “negative” liberty. Is it sufficient that there are no restrictions in research and teaching or does academic freedom entail some kind of structural or institutional arrangements – for instance, money – in order to be realized? And lastly, there is a discussion about academic duty; if the academic faculty is to have certain privileges shouldn't also its duties to students, the university and the surrounding society be more clearly defined?

In the third chapter the concept of academic freedom is broken up into its different component parts: 1) Individual freedom of research 2) Individual freedom of teaching 3) the unity of teaching and research 4) the collective freedom of the faculty 5) Institutional autonomy from the state 6) Freedom to study and 7)

Independence from economic interests. These freedoms can be mutually supportive, but they can also counterbalance each other. Increased freedom on one level can mean less freedom on another. A meaningful discussion must weigh the individual importance of these different aspects of academic freedom.

The fourth chapter outlines the development of the Swedish system of higher education, focusing mainly on the period after WWII. It highlights the two great waves of reform; first the sixties and the seventies when values such as employability, equality, social use, uniformity and centralization were stressed, then the last two decades, which have been characterized by great faith in autonomy, New Public Management and market solutions. This historical analysis shows, on the one hand, how wide the pendulum has swung between state control and laissez-faire in Sweden. On the other hand two historical continuities are visible: the persistent low status of teaching within Swedish higher education and devolution of power to local and regional levels that started already in the seventies. Another point is that the roll-back of the state during these last years is somewhat deceptive, in part because of the universities increased dependence on external funding, in part because of aggressive external evaluation systems.

Chapter five takes stock of the seven aspects of academic freedom that were defined in chapter three in a historical light. The results are divergent.

Individual freedom of research is upheld on a rhetorical level but in reality weakened because of the dependence on external funding and the general decline of the power of university teachers within the university.

Individual freedom of teaching is basically intact, though it should be noted that this freedom has been circumscribed for quite some time by the collective powers of the faculty to determine the curriculum.

The unity of teaching and research continues to be a very troubled area in the Swedish system. This is mainly due to the low status of teaching and the fragmentary nature of the faculty. A unified career system (tenure-track) with equal teaching loads for all teachers seems like a good solution to what has become a chronic weakness.

The collective freedom of the faculty is probably the academic freedom that has taken the worst beating. At least constitutionally, as it no longer is mandated by law. But it is doubtful whether this

freedom can be fully restored, given the enormous changes that have occurred within higher education under the last decades.

On appearance *the institutional autonomy* of universities and colleges has increased greatly. But there is great skepticism to whether this has led to greater academic freedom. Some see the existing measures of autonomy as unsatisfactory because of lack of funding and constitutional safeguards and demand full autonomy. Others see autonomy as a problematic ideal which has weakened institutions of higher learning in relation to outside forces.

The traditional *freedom to choose what to study* has been greatly weakened. Entrance to all programs and fields is restricted and most students are organized in set programs. Still, a substantial number of students compose their own degrees.

Independence of economic interests has also decreased. In some fields, notably medicine, many researchers have their own companies or have secondary employment in other companies. Some argue that this movement toward “academic capitalism” is unproblematic while others claim that the integrity of university culture is being compromised.

The last chapter lays out a platform for academic freedom in the knowledge society. The point of departure is an attempt to synthesize the European and American tradition.

Regarding the issue of institutional autonomy the recommendation is a cautious movement towards increased independence. This presupposes, however, a high degree of responsibility at the level of the state, both in terms of economic support and constitutional safeguards for both individual and collective academic freedom. A state strategy for the great number of universities and colleges that cannot, should not or do not want to be autonomous must also be developed. The California Plan for Higher Education from the sixties is invoked as a possible model.

But regardless of what happens with institutional autonomy the position of the individual university teacher must be strengthened. To this aim a basic constitution for all Swedish institutions of higher learning is proposed:

- All qualified teachers must be part of a unified career-plan (tenure-track). All should have equal obligations/rights to teach and do research. The distribution should be roughly 50 percent teaching and 50 percent research.

- All qualified teachers must have the right to continuous periods of paid research-time, sabbaticals. This should be an individual right, and not subjected to collective faculty approval.
- All teachers have an academic duty to contribute to their university or college as an inspiring social and intellectual environment.
- All institutions of higher learning must have a faculty board that determines the curriculum and distributes the collective university funding for research in cooperation with the university administration.

If a university or a college wants to hire a teacher that has received his or hers Ph. D. from the recruiting institution period of six years should have passed since the 1 degree was awarded.

1 Universitet för allt och alla

I *Magna Charta Universitatum*, antagen av över 300 rektorer från europeiska universitet hösten 1988, heter det att:

- 1) *Universitetet är en autonom institution ... För att möta omvärldens krav måste forskning och undervisning vara moraliskt oberoende av politisk makt och intellektuellt oberoende av all politisk och ekonomisk makt.*
- 2) *Forskning och undervisning måste vara förenade...*
- 3) *Forskningens och utbildningens frihet är den fundamentala principen för universitet...*
- 4) *Ett universitet är bärare av den humanistiska europeiska traditionen.*

Ställningstagandet för den akademiska friheten är starkt: forskning och undervisning hör ihop, de ska vara oberoende av politiska och ekonomiska maktförhållanden och universitetens särskilda roll som bärare av den humanistiska bildningstraditionen betonas.

Tio år efter den *Magna Charta Universitatum*s lovsång till autonomi och frihet enades ett stort antal europeiska länder om att reformera sina system för högre utbildning i *Bolognadeklarationen*. Även om de grundläggande principerna bekräftades skedde glidningar när det gäller universitetens autonomi och oberoende:

Ett kunskapens Europa är nu allmänt erkänt som en oersättlig faktor för samhälllig och mänsklig utveckling ... givet att universitetensoberoende och autonomi garanterar att högre utbildning och forskning kontinuerligt anpassar sig till förändrade behov, samhällets krav och de vetenskapliga framstegen.

Autonomin har blivit mer villkorad; den måste ”garantera” att högre utbildning och forskning anpassar sig inte bara till ”vetenskapliga framsteg” utan även ”förändrade behov” och ”samhällets krav”.

Ytterligare ett decennium senare, hösten 2011, gick den framstående brittiske religionshistorikern Keith Thomas till generalangrepp mot utvecklingen inom brittiska universitet i tidskriften *London Review of Books*. Han gjorde sig talesman för bekymrade brittiska akademiker:

Listan på klagomål är lång. Den inkluderar... universitetens underkastelse under ett påträngande system av statlig reglering och inkvisitorisk utvärdering; primitiva försök att mäta och öka akademisk output; kravet att all forskning ska ha inverkan på ekonomin; omvandlingen av en självförvaltande gemenskap av forskare till ett storföretag, bemannat av en högbetald chefskader som övervakar professorerna eller mellancheferna, som i sin tur härskar över ett lågbetalt och ofta deltidarbetande proletariat av juniora lärare och forskningssassistenter som måste hantera allt större studentgrupper; föreställningen att universitet snarare än att samarbeta med varandra ska konkurrera och sälja sina produkter på en marknad, där studenter betraktas inte som medarbetare i ett gemensamt projekt som syftar till kunskap och förståelse utan som konsumenter... och avvisandet av tanken att högre utbildning kan ha ett icke-monetärt värde eller att vetenskap, lärdom och intellektuell nyfikenhet är viktiga i något annat avseende än deras förmåga att generera ekonomisk tillväxt.¹

Man kan säga att övergripande policydokument som *Magna Charta Universitatum* med nödvändighet blir pompösa och därför kanske inte ska tas alltför bokstavligt. Man kan säga att Keith Thomas är en ovanligt knarrig gammal professor som dessutom är verksam i ett land där den ekonomiska krisen har framtingat ovanligt drastiska nedskärningar i den högre utbildningen. Men avståndet mellan politikernas och universitetsledarnas stolta ideal och den verklighet som många akademiska forskare och lärare på golvet upplever är slående. Här finns en grundläggande konflikt mellan olika normativa ideal för vilka villkor som ska råda vid kunskapsproduktion i modernt samhälle.

Å ena sidan har vi den traditionella uppfattningen att universitetsforskare bäst fullgör sin uppgift om de får generöst med pengar men i övrigt lämnas i fred. Som det heter i *Science – The Endless Frontier*, det stora efterkrigsprogram för amerikanska forskning som kom 1945:

Vetenskapliga framsteg är allmänt sett ett resultat av fria intellekt som under fria förhållanden undersöker frågor som de själva valt under

¹ Thomas.

betingelser som styrs av deras egen nyfikenhet på att utforska det okända. Fritt kunskapssökande måste säkras i all statligt stöd till vetenskapen.²

Eftersom forskningsresultat är oförutsägbara lönar det sig inte att ställa externa krav på vad som bör levereras. I detta perspektiv har staten/samhället en kulturell förpliktelse att stödja forskning utan andra krav än att det ska resultera i god vetenskap. Det innebär inte att forskning betraktas som långsiktigt samhällsnyttig. Snarare handlar det om ett tydligt kontrakt. Som David Guston och Kenneth Kenniston osminkat har formulerat det:

Regeringar lovar att finansiera den grundforskning som forskarsamhället själv bedömer som mest värdig att få stöd och forskarna lovar att denna forskning kommer att utföras skickligt och hederligt och kommer att resultera i en stadig ström av upptäckter som kan omvandlas till nya produkter, medicin och vapen.³

Men även om detta samhällskontrakt ytterst syftar till samhällsnytta och ekonomisk tillväxt bygger det på att universitetet utgör en egen samhällssektor underställd en institutionell logik som tydligt skiljer det från företag, myndigheter och andra organisationer i civilsamhället.

Å andra sidan har vi en mer instrumentell och samhällsintegrerande syn på universitetet som utvecklats sedan 1960-talet och som ifrågasätter föreställningen att forskning är oförutsägbar och att den gör mest samhällsnytta om den får styra sig själv. ”Oförutsägbarhetsdoktrinen’ är med säkerhet osann... [det går] att skilja ut de områden inom grundforskningen som är särskilt löftesrika för specifika ändamål”, menade till exempel den brittiske filosofen Stephen Toulmin 1966.⁴ Forskare kan inte längre hävda ensamrätt att styra över sin egen verksamhet; ”Vad vetenskap egentligen är och hur den ska bedömas är inte längre frågor för enbart forskarna själva; samhället lägger sig i hur forskning bedrivs och bedöms”, konstaterar den svenske forskningsforskaren Mats Benner.⁵ Runt tanken att den klassiska nyfikenhetsforskningen har blivit obsolet i ett alltmer komplicerat och sammanvävt samhälle

² Bush, Vannevar (1945), *Science – The Endless Frontier*, Washington: National Science Foundation, s. 12 citerad efter Kallerud s. 18.

³ Guston, David H & Kenniston, Kenneth (2000), *The Fragile Contract. University Science and Federal Government*, Cambridge: Cambridge University press, s. 2, citerade efter Kallerud s. 20.

⁴ Toulmin citerad i Kallerud s. 20. Tyvärr saknas referens.

⁵ Benner SvD 19/7/2001, citerad i Degerblad och Häglund s. 18.

har en rad nya koncept och teorier om forskningens villkor vävts. Jan Larsson vid Vetenskapsrådet har gett en talande sammanfattning av denna nya syn på universitetens roll i samhället:

Resonemanget går ut på att produktionen av vetenskaplig kunskap under de senaste decennierna omvandlats till ett ekonomiskt projekt där produktion samt överföring och nyttiggörande av kunskap blivit direkt involverad i industriell varu- och tjänsteproduktion. Det innebär att universitetet i allt större utsträckning fått en ny samhällsroll. De blir i stället centrala noder i innovationsprocesser, samtidigt som själva innovationsprocessen omvandlas från interna processer i enskilda företag och mellan företag och kunskapsproducerande institutioner som universitet och högskolor.

Detta utmanar de traditionella normsystemen inom universitetsvärlden, menar Larsson: ”inomdisciplinär kunskapsproduktion, betydelsen av kollegialt erkännande och akademisk frihet och självreglering.”⁶

Denna förändring betraktas av en del som mer eller mindre oundviklig. De samhälleliga betingelserna för forskning och högre utbildning har gjort de gamla idealen om universitet som levererar grundforskning utifrån inomvetenskapliga utgångspunkter daterade:

Vi har lämnat den ”ändlösa gränsens era” som byggde på ett antagande om att forskning automatiskt kommer till användning och trätt in i ”den ändlösa omvandlingens era”, där forsknings- och innovationspolitik ständigt förnyas... grundforskning, tillämpad forskning och produktutveckling... har tidigare utgjort distinkta egna faser men glider nu in i varandra.⁷

Andra ser, som vi har sett, i dennas utveckling en rörelse mot direktörsvälde, marknadstänkande, krav på ekonomisk nytta, bildningsförfall, utarmning av undervisning och den fria forskningen. Ju mer politiker och universitetsadministratörer talar om autonomi tycks den akademiska friheten inskränkas:

Man kan – och bör – ställa frågan om den utifrån drivna rörelsen för autonomi kanske är en ny och annorlunda strategi för att skapa en mer subtil form av ökat beroende... Samtidigt som universitetet har fått en allt större autonomi i beslutsfattandet försöker samhället på olika sätt

⁶ Larsson 2008 s. 3.

⁷ Etkowitz 2005 s. 169.

*genomdriva sina krav, vision, intressen och värderingar på universitetens långsiktiga strategier och kortsiktiga prioriteringar...*⁸

Universitets identitetskris

Hur ska man se på detta missnöje? Den socialdemokratiska utbildningsministern Carl Tham förklarade 1998 att ”universitetens lärare och forskare har inte sällan kommit att representera det etablerade, det aktade och ordensbehängda”.⁹ Och även många akademiker brukar vara självkritiska:

*Den officiella retoriken ger näring och glans åt tron på vetenskapen och därmed åt vetenskapsmännen. Nästan vid varje doktorsmiddag och naturligtvis vid varje doktorspromotion används storslagna och laddade ord, vars samband med den föreliggande prestationen endast traditionen kan förklara.*¹⁰

Etnologen Billy Ehn menar att högskolans lärare och forskare ofta har fastnat i en defensiv position snarare än att driva ett förändringsarbete utifrån sina egna värderingar.¹¹

Men det har heller inte varit lätt att förhålla sig till ett förändringstryck av det slag som högre utbildning och forskning har varit utsatt för under det gångna halvseket. Vid slutet av andra världskriget fanns det 201 registrerade universitet i Europa, varav många i de krigförande länderna var stängda eller gick på sparlåga. Femtio år senare hade antalet växt till över 800.¹² Den svenska utvecklingen är lika explosionsartad. Vid krigsslutet fanns det bara fem institutioner som räknades som universitet enligt Statistiska Centralbyrån: de äldre universiteten Lund och Uppsala, högskolorna i Stockholm och Göteborg samt Karolinska institutet (men Tekniska Högskolan och Chalmers borde väl egentligen också räknas in). I dag finns det tjugo lärosäten med rätt att utfärda högre examina, tolv högskolor samt ytterligare en mängd konstnärliga akademier och privata högskolor som räknas in i högskolesystemet. De knappt 12 000 studenter som befann sig i högre utbildning 1950 hade läsåret 2008/2009 växt till 400 000. De cirka 1 200 lärare som undervisade dessa studenter i början av

⁸ Nybom 2008 s. 6.

⁹ Ehn s. 9.

¹⁰ Herbert Tingsten citerad i Ehn s. 128.

¹¹ Ehn s. 114.

¹² Rüegg s. 3-4.

femtioalet har i dag förökad sig till drygt 31 000.¹³ Från att ha varit en numerärt sett marginell aktivitet i samhällets utkant har högskolan blivit en verksamhet som dagligen involverar fler människor än de flesta traditionella svenska näringsgrenar. I dag utgör personal på universitet och högskolor omkring 25 procent av alla statligt anställda.¹⁴ Som den amerikanske historikern Sheldon Rothblatt har beskrivit det:

Idag är inte universiteten isolerade från samhället. De är inte svåra att bitta och återfinns inte längre i bara en enskild eller en begränsad form. De har inte längre kontroll över studenter, budgetar, antagning eller anställningspolitik. Deras samverkan med staten, samhället och industrin är så omfattande att de oftast framstår som enbart en av många samhällsinstitutioner som tillhandahåller en mängd tjänster och erbjudanden som förändras utifrån extern finansiering. De har blivit instrument för ”regeringsstrategier”.¹⁵

Det råder bred konsensus om fördelarna med denna expansion: demokratisering, ökad social mobilitet, höjd medborgerlig kunskapsnivå, mer vetenskaplig forskning. Mats Benner har sammanfattat de positiva sidorna av breddningen och förändringen av universiteten:

Universiteten blev... manifestationer av det demokratiska och moderna samhället och de postauktoritära ideal som präglade tiden efter andra världskriget... De blev det genom att blanda de humboldtska idealen med ett betydande mått av samhällsengagemang och med en öppenhet för nya frågeställningar och problem...¹⁶

Tanken att högre utbildningen skulle förblivit ett privilegium för en begränsad elit framstår inte bara som stötande ur ett jämlikhetsperspektiv utan också helt verklighetsfrämmande givet vår tids behov av kvalificerad arbetskraft och vetenskaplig forskning. Identitetskrisen inom den högre utbildningen beror heller inte på att dess betydelse och ställning i samhället har försvagats. Snarare är det den stora expansion och de stigande förväntningarna från i stort sett alla samhällssektorer som väcker farhågor om att vissa unika kvaliteter som har präglat universitetet håller på att undermineras eller gå förlorade.

¹³ Statistisk årsbok 1950, 2010.

¹⁴ SOU 2008:104 s. 127.

¹⁵ Rothblatt 2002 s. 31.

¹⁶ Lindh 2010 s. 31.

Osäkerheten tar sig två former: dels en mer allmän oro för att kvaliteten på undervisning och forskning har sjunkit på grund av att alltför många uppgifter lagts på universitetens traditionella kärnuppdrag¹⁷, dels en mer konkret upplevelse av att det fria kunskapssökande som historiskt definierat universitetet som samhällsinstitution alltmer kommit att underordnas krav på samhällsnytta och ekonomisk lönsamhet.

Dagens verksamma akademiker är, enligt en kritisk röst, utsatta för en rad motsägelsefulla krav från stat och samhälle:

- *Högskolornas självständighet [är] ett ledord i den politiska retoriken samtidigt som lärosätena behandlas som politiska instrument, till exempel då särskilda strategiska forskningsmedel avsätts för vetenskapliga studier inom ett antal av regeringen prioriterade samhällsområden*
- *Drömmar om svenska elituniversitet... [närs] samtidigt som det åligger alla lärosäten. att genom breddad rekrytering ge nya grupper tillträde till högskolor och universitet*
- *Dagens europeiska lösen [stavas] anställningsbarhet och anpassning till arbetsmarknaden, samtidigt som det förs en livligare bildningsdebatt än på många år*
- *Lärosätena [ställs] inför allt fler krav på företagsfinansiering och samproduktion, samtidigt som det ordas om betydelsen av autonomi och kritisk distans...*
- *Universitetens ledningar [förväntas] styra lärosätena i enlighet med ideal som hämtats från New Public Management, samtidigt som värtaliga röster i samhällsdebatten menar att det*

¹⁷ Problemet är det är mycket svårt att på något empiriskt verifierbart sätt bedöma om denna kritik är korrekt eller inte. Vilka är de rimliga måttstockarna för kvalitet i forskning och undervisning över tid och hur bedömer vi om det blivit bättre eller sämre? Till och med det mest betrodda systemet för kontroll av vetenskaplig kvalitet, *peer review* (kollegial granskning) är behäftat med brister;

It is clear that collegial assessment also has its limitations. It is sometimes compared to democracy, which quoting Churchill, is the worst form of government except all the others. Some interviewees mentioned that peer review tends to foster self-defining protectionist tendencies, as a large number of peers may subscribe to a common view, which may or may not favour the research quality overall. This may lead to a limited openness to new and creative approaches and favour mainstream ideas.

heter det i en rapport från SUHF 2011(Se Carlsson et al i litteraturförteckningen). Den andra och alltmer vanliga metoden, bibliometriska studier, har också sina svagheter. Onekligen mäter den en enskild forskares genomslag inom den akademiska världen i kvantitativa mått, men frågan är vilket tidsperspektivet bör vara. Max Weber, för att ta ett exempel som Janken Myrdal har använt, skulle knappast ha gett utslag förrän ett par decennier efter sin död. Dessutom är det ganska ineffektivt inom humaniora och gynnar snabbt publicerande av artiklar snarare än genomarbetade monografier. I vilket fall blir sådana utvärderingar – även om de kanske inte är principiellt omöjliga – alltför omfattande inom ramen för denna rapport.

kollegiala systemet är ovärderligt för att upprätthålla kvaliteten i utbildning och forskning.¹⁸

Lärare och forskare på universitetet tycks ha drabbats av samma alienation som traditionella hantverkare en gång gjorde i industrialismens barndom. De känner sig inte delaktiga i omvandlingen av sina egna arbetsplatser; ”istället för att driva på förändringen inifrån har vi lämnat över initiativet till andra, främst politikerna”, menar etnologen Billy Ehn självkritiskt när han analyserade universitetet som arbetsplats i slutet av 1990-talet. Han såg i likhet med Tham en inneboende konservatism som problemet och menade att akademiker borde lära av näringslivet, till exempel när det gällde ledarskap och gruppdynamik. Trots att man sysslar med kritiskt tänkande och revolutionerande idéer är konservatismen stark när det gäller den egna verksamheten; ”när det handlar om att se universitet som arbetsplats verkar lusten att ifrågasätta inte alls vara lika stark.”¹⁹

Men denna import av begrepp och idéer är inte oproblematiserad, vilket Michael Wood, professor i engelsk litteratur vid Princeton, har påpekat. Om forskare och lärare vid akademien inte kan tala sina ”fienders” språk kommer de visserligen inte att bli förstådda av maktavarna, menar han. Men att överge sitt eget språk kan också vara riskabelt:

Tänk om vi har förlorat själva kampen om språket? Tänk om vi inte kan tala om kostnadseffektivitet därför att vi varken förstår kostnad eller effektivitet på samma sätt som våra fiender gör? Hur får vi astrofysik att låta användbart utan att förvandla ämnet till science fiction? Exakt vilken sort överförbara färdigheter ger oss grekisk metrik? Jag kommer att tänka på en rad av Mallarmé: vad är syftet med att handla med varor som inte borde säljas, särskilt när ingen vill köpa dem?²⁰

Woods påpekande om den diskursiva kampen (eller förvirringen, om man vill vara mindre konfliktinriktad) är viktigt.

I dagens universitetsvärld blandas medeltida akademiska begrepp, centralbyråkratisk jargong och anglifierad management-svenska på ett sätt som gör det mycket svårt för utomstående att förstå vad diskussionen handlar om. Här hittar vi begrepp som *mode 1*, *mode 2*, *trippelhelix*, *totaldimensionering*, *cudos*, *place*,

¹⁸ Lindh 2010 s. 10.

¹⁹ Ehn s. 9.

²⁰ Wood.

steady-state-problematiken, avlänkning, new public management, artes liberales, kvalitetssäkring, primus inter pares, transdisciplinär, peer review, epistemic drift och så vidare. Sedd ur den enskilda aktörens perspektiv är dessa begrepp kanske nödvändiga för att beskriva ett visst fenomen eller problem, men sammantaget skapas en diskurs som gör forsknings- och utbildningspolitik obegriplig inte bara för den intresserade medborgaren utan även för många medlemmar i den akademiska republiken.

Aant Elzinga och Andrew Jamison menar att fyra olika kulturer möts kring forskning och utbildning: en *byråkratisk* kultur med rötter i ämbetsverk, förvaltning och militär, en *akademisk* kultur baserad på universitet och högskolor, en *ekonomisk* kultur sprungen ur näringslivet och slutligen en *civil* kultur, framburen av sociala rörelser som till exempel är engagerad i miljö-, freds- eller kvinnofrågor:

Each policy culture has its own perception of policy, including doctrinal assumptions, ideological preferences, and ideals of science, and each has a different set of relationships with the holders of political and economic power.²¹

Bakom det otympliga språket finns alltså en grundläggande disharmoni i synen på vad lärosäten för högre utbildning har för primär funktion: är de fabriker som ska leverera utbildad arbetskraft, företag på en globaliserad kunskapsmarknad, statlig myndigheter med ansvar för att lösa samhällsproblem eller tempel för sanningssökande? Ofta sägs det – till exempel i den svenska *Autonomiutredningen* från 2008 – att universitetet måste fylla alla dessa funktioner och att det är upp till det enskilda lärosätet att hitta balansen. Även Mats Benner, som är en värtalig försvarare för paritet mellan alla lärosäten, är inne på samma tanke:

Eftersom staten och andra intressenter söndrar lärosätena med sina motstridiga och inte sällan kontraproduktiva krav, måste lärosätena själva försöka hela och förena de olika krafterna... Alla lärosäten, stora som små, gamla som nya, måste utgå från och blanda de akademiska idealen: integritet, relevans, avighet, nytta.²²

Att ett modernt universitet måste fylla en rad olika samhällsfunktioner är förstås odiskutabelt; redan i början av sextiotalet

²¹ Melander s. 116.

²² Lindh 2010 s. 36.

lanserade Clark Kerr, den legendariske rektorn för Berkeley-universitetet, begrepp "multiversitet" för att beskriva den verklighet han administrerade.²³ Men frågan är om verkligen alla lärosätena kan klara av alla de motstridiga krav som ställs på dem och samtidigt konkurrera med varandra.

Hotad frihet eller alarmism?

I jämförelse var den plats som universiteten intog i samhället fram till andra världskriget tämligen tydlig, även om det traditionella akademiska livet i sig var obegripligt och främmande för många människor. Från grundandet av de första högre lärosäten i Bologna och Paris på tusentalet var universiteten länge – trots alla enorma förändringar i lärostoff som skedde under dessa tusen år – likartade institutioner: ett par hundra till något tusental manliga studenter som under fria former utbildade sig till jurister, präster, läkare, lärare och ämbetsmän under personlig ledning av en handfull professorer. Det innebar inte att de alltid var klosterliknade oaser i sin tids samhällen; de kunde vara indragna i sin tids maktkamper, inte minst mellan kungamakt och kyrka. Men under århundradenas gång hade en kodifierad praxis – förvisso brokig men ändå relativt tydlig – utvecklats för hur akademisk verksamhet skulle utformas och styras. Universitetslivet definierades av en uppsjö av ritualer, terminologi och sociala koder som markerade egenart och ett gemensamt värdesystem.

Denna avgränsade och socialt väldefinierade verksamhet har imploderat under det senaste halvsekle. Sedan femtiotalet har den högre utbildningens och forskningens målsättningar, förvaltningsstruktur, förhållande till omvärlden och styrande ideal utsatts för den ena genomgripande reformen efter den andra. Alla svenska universitet och högskolor har förts in i ett enhetligt nationellt system, lärarnas och forskarnas ställning har försvagats, de fria studierna har ersatts av fasta utbildningsprogram, studenterna har blivit mer av utbildningskonsumenter än bildningssubjekt, olika allmänintressen i form av representanter för politik, näringsliv och civilsamhälle har tagit plats i styrelser, styrning av forskning på nationell nivå har ersatt ad hoc-tilldelning av fakultetsmedel, hög-

²³ Kerr menade dock inte att alla lärosäten skulle vara "multiversitet". Tvärtom var han drivande bakom *The California Master Plan for Higher Education*, som skapade det tredelade californiska högskolesystemet och som jag återkommer till i slutdiskussionen.

skoleadministrationerna har mer kommit att likna företagsledningar och staten har rullat tillbaka från detaljerad direktstyrning och ägnar sig numera åt målstyrning och en mer aggressiv utvärdering av både kvantitativa och kvalitativa resultat. Någon enhetlig vision bakom alla dessa förändringar är svår att urskönja, åtminstone i Sverige; snarare är de ett resultat av å ena sidan en dynamisk expansionsprocess och å andra sidan olika konjunktur-betonade politiska modeströmningar som påverkat reformarbetet under resans gång.

Denna försvagning av universitetets identitet har en rent fysisk dimension. Historiskt sett har högre utbildning och forskning varit starkt kopplat till den rumsliga plats som universitet utgör och de fysiska personer – professorer och studenter – som verkat där. Byggnader, umgängesformer och ritualer har förkroppsligat och förmedlat de grundläggande akademiska värderingarna till såväl studenter som allmänheten. De har skickat signaler om att universitetet avviker från det omkringliggande samhället, att det utgör en frizon i samhället där andra ideal gäller. Expansionen och integreringen av forskning och högre utbildning i samhället har gjort att universitet och högskolor på gott och ont har förlorat mycket av sin särskilda aura. Dagens lärosäten ser i hög grad ut som vilka arbetsplatser som helst, professorer och forskning kan finnas lite varsomhelst och även om de akademiska ritualerna i viss mån lever vidare har de ofta förvisats till högtidstillfällen.²⁴ I detta finns en demokratisering av ett hierarkiskt system men också en förlust: det har blivit svårare att hävda den respekt för icke-instrumentellt kunskapssökande som universitetet i sin vardagliga uppenbarelse utstrålade.

Detta är inte unikt för Sverige. Även om den svenska högskolan i ett internationellt perspektiv sticker ut med sina kraftiga pendlingar mellan centralstyrning och marknadsanpassning (ibland i en ohelig allians) har högre utbildning och forskning i så gott som alla länder hamnat under press. Övergången från elit- till massuniversitet i västvärlden har sprängt de gamla ramarna och lett till att de flesta länder fått ett stort och heterogent system för

²⁴ Modern IT-kommunikation har många positiva sidor, men det har också lett till en vanföreställning om att virtuellt tankeutbyte kan ersätta den intellektuella miljö som definierar ett universitet. Ett typiskt missgrepp var EU:s idé om att skapa en europeisk motsvarighet till Massachusetts Institute of Technology enbart genom att länka ihop ledande forskningsinstitutioner på befintliga lärosäten. MIT:s styrka är inte bara dess forskning, utan också att det är en attraktiv fysisk miljö med en utpräglad institutionell kultur och intellektuellt etos som attraherar forskare från resten av världen.

högre utbildning och forskning som ska uppfylla de mest skiftande önskemål: skapa ny kunskap, generera upptäckter och innovationer, bidra till ekonomisk tillväxt, jämlikhet och jämställdhet, lösa sociala och ekonomiska samhällsproblem, tillhandahålla välutbildad arbetskraft, främja bildning och personlig utveckling. Hur värddiga dessa målsättningar än är i sig själva riskerar de att förstöra det traditionella kontraktet mellan samhälle och universitet:

Att som skett omedelbart underställa forsknings- och universitetspolitiken en rad regionalpolitiska, jämställdhetspolitiska, arbetsmarknadspolitiska mm syften är inte bara osedvanligt korkat. Det är även direkt systemförstörande. Det mest destruktiva är att det uppkommit en närmast avgrundsdyb förtroendeklyfta mellan departement/ politik och den högre utbildningen och forskningen.²⁵

De stora reformer som genomförts i Sverige under de senaste femtio åren – främst 70-talets samhällsanpassning och 90-talets marknadsanpassning har också ofta kritiserats just med utgångspunkt i en mer traditionell föreställning om universitetens självständighet och den fria forskningen. År 1968 gick såväl radikala studenter som konservativa universitetslärare till storms mot förslaget att införa fasta studiegångar vid de tidigare fria fakulteterna; högern var bekymrad för försämrade utbildningskvalitet och sänkta bildningsnivåer, vänstern ansåg att högre utbildning anpassades efter monopolkapitalets behov.²⁶ På ett liknade sätt väckte 90-talets marknadsorientering motstånd, särskilt när de utlovade resurstillströmningarna sinade under krisåren. Oavsett politiska sympatier hävdade akademiker att det fanns kvalitetskrav i undervisning och forskning som inte kunde inordnas i enkla kostnads-intäktsanalyser.

Kritiken av den förda svenska forsknings- och högskolepolitiken har som synes framförts under den akademiska frihetens baner. Reformerna – oavsett om det handlat om ökad centralisering eller ökad marknadsanpassning – har anklagats för att leda till att det förutsättningslösa kunskapssökandet försvåras eller inskränks. Den bakomliggande tankefiguren är att högre utbildning och forskning måste styras på ett sätt som försäkrar att dessa verksamheter präglas av kritiskt tänkande, fritt sanningssökande, reflektion, nyfikenhet och bildning. Exakt hur detta ska gå till i det

²⁵ Nybom 1998.

²⁶ Berggren 2010 s. 391-395.

moderna samhället är oklart, men kritikerna tar oftast avstamp i universitetens traditionella privilegier: universitetet måste styras av sanningsökande oberoende av ekonomisk vinst eller politisk nytta. Poängen är dock inte att den akademiska friheten har något överordnat metafysiskt värde, utan att den på längre sikt är den enda säkra garantin för att högre utbildning och forskning kommer att leva upp till de krav på kvalitet som samhället förväntar sig.²⁷

Tyvärr har den akademiska frihetens försvarare ofta haft svårt att leverera en mer konkret och sammanhållen vision av hur de mer klassiska ideal man förespråkar ska omsättas i det moderna massuniversitetet. Mycket av missnöjet mot de senaste decenniernas radikala omvandling av universitetet har varit vagt, splittrat och opreciserat. Universitetsforskare och lärare är inget självklart kollektiv som kan formulera tydliga strategier och styrsystem för hur deras egen verksamhet bör förvaltas. Deras dagliga verksamhet är utpräglad individualistisk och leder lätt till starkt engagemang för den egna uppgiften utan överdriven hänsyn till de gemensamma strukturerna.

Man talar gärna om frihet, men betydligt mindre om de plikter som följer med friheten. Donald Kennedy, f.d. rektor vid Stanforduniversitetet, har i en bok med den talande titeln *Academic Duty* kritiserat dagens universitetslärare i USA för bristande plikt-känsla mot studenterna och universitet som institution: "... det finns en påtaglig tendens att lärarkåren har ersatt sina åtaganden gentemot institutionen med lojalitet med den enskilda ämnesdisciplinen och dess nationella organ, kommittéer och akademier".²⁸ Det gäller sannolikt än i högre grad i Sverige, där lärosätena har betydligt svagare identitet än i USA. Dessutom har

²⁷ Som Degerblad och Hägglund har formulerat det i *Akademisk frihet – en rent akademisk fråga?*: "Ett grundläggande antagande hos dem som pläderar för ökad akademisk frihet är att detta leder till förbättrad kvalitet i kunskapsproduktionen." Men här kommer vi tillbaka till den ovan nämnda mätproblematiken. Även om vi skulle ha tillgång till tillförlitliga kvalitetsmått på vetenskaplig produktion och undervisning över tid är det oerhört svårt att etablera kausalsamband mellan dessa och graden av akademisk frihet. Degerblad och Hägglund konstaterar att det verkar "närmast oöverstigligt att med någon grad av precision – och med anspråk på generalitet – mäta dessa två storheter under en längre tidsperiod." Däremot kan man på makronivå – i jämförelser mellan olika nationella kunskapskulturer – argumentera för att styrning av forskning har negativ inverkan på kvalitet. J. Rogers och Ellen Jane Hollingsworth har i studier av kreativitet och vetenskaplig dynamik på nationell nivå kommit till slutsatsen att "samhällen med svaga institutionella miljöer har större potential för breda vetenskapliga genombrott." (Hollingsworth 2011). De amerikanska forskningsuniversitetens stora framgångar när det gäller Nobelpris och vetenskapliga upptäckter efter andra världskriget pekar också på att Vannevar Bush klassiska formulering om vetenskapens frihet som citerades inledningsvis är generellt hållbar:

²⁸ Kennedy s. 148.

det funnits en opportunistisk ambition att hänga med i de utbildningspolitiska svängarna; ”för att behålla så mycket som möjligt av den ’akademiska friheten’ i vid bemärkelse har man därför varit ganska följsam och försökt rätta mun efter matsäcken”, som Billy Ehn har uttryckt det.²⁹ Motståndet har förvisats till högstämda högtidstal och muttranden i fikarum.

Men detta kan inte bara lägga akademikernas till last. De har varit tvungna att förhålla sig till omtumlande politiska pendelrörelser mellan detaljstyrning och institutionell autonomi. Politiker har sett forskning och högre utbildning som ett medel för att förverkliga en rad politiska målsättningar – jämlikhet, sysselsättning, regional jämvikt, global konkurrenskraft – men har sällan levererat den typ av styrning som högskolesektorn behöver: tydliga strukturer och prioriteringar inom vilka lärosäten kan utvecklas och dess forskare och lärare ha stor frihet att undervisa och söka ny kunskap. I ärlighetens namn måste dock erkännas att detta inte är den lättaste uppgiften, givet de många olika intressekonflikter som finns inom högskolesektorn, dels mellan olika typer av lärosäten, dels mellan företrädare för olika akademiska strömningar och forskningsinriktningar. Men just därför är det viktigt att politiker tar sitt ansvar.

Men också nivån mellan de enskilda akademikerna och statsmakten har brister. Trycket är stort på rektorer och ledningar: forskare och lärare vill maximera sin egen forskning, statsmakterna vill ha nyttiga resultat och näringslivet vill ha lönsamt samarbete. Bo Sundqvist, före detta rektor vid Uppsala universitet, undrade för något år sedan vem rektorn ska vara lojal med: ”lärare och studenter eller regeringen via dess styrelse”?³⁰ En annan tidigare rektor, Lars Haikola, menar att det akademiska ledarskapet präglas av ”godtycklighet, svaghet och långsamhet”; akademiker måste bli bättre på att leda om universitetet ska klara av sina uppgifter. Traditionellt har två system samsats på universitet och högskolor: den kollegiala styrelseformen³¹ och linjestyrning eller förvaltningsstyrning.³² Linjestyrningen varit nödvändig för att hantera den

²⁹ Ehn s. 138.

³⁰ Sundqvist s. 61.

³¹ ”Kollegialitet innebär att beslut fattas gemensamt av... lärarna och forskarna... och de organ för kollegialt beslutsfattande som universitet traditionellt har haft att tillgå är institutionsstyrelser och fakultetsnämnder.” (Ahlbäck Öberg s. 284).

³² ”Linjeorganisationens principer – styrning ovanifrån – bygger på idén om att all offentligt föreskriven och finansierad verksamhet ska följa de lagar och regler som utformats inom ramen för vårt styrelseskick och sedan förmedlats nedåt genom styrkedjan.” (Ahlbäck-Öberg s. 281-282).

myndighetsutövning som krävs för högre utbildning, till exempel arbetsgivaransvar. När det gäller innehållet i verksamheten har dock de kollegiala principerna varit förhärskande; endast forskare och lärare är kompetenta att bedöma forskning och undervisning.

Men under det senaste decenniets rörelse mot autonomi har den kollegiala modellen blivit alltmer ifrågasatt och för några år sedan avlägsnades garantierna för kollegialt styre ur högskolelagen. Rektorer och ledning har nu stor frihet att organisera sina lärosäten, vilket ställer frågan om ledarskap i fokus. Att hitta personer som kan klara av alla motstridiga krav på en modern universitetsrektor har blivit en grannliga uppgift för professionella rekryteringsfirmor. Som en utbildningsforskare har noterat: rektorer hänvisar gärna till klassiska ideal om akademisk frihet när de gör gemensamma deklamationer, men i sina kontakter med finansärer och uppdragsgivare betonar de ofta det instrumentella och utilistiska.³³

En effekt av allt detta har varit att det har varit mycket svårt att som utomstående (och kanske även som inomstående) få grepp om vart den svenska högskolan egentligen är på väg. Som ledarskribent på *Dagens Nyheter* med visst ansvar för att bevaka högre utbildning och forskning mellan åren 2003 och 2010 kände jag efter hand en växande frustration med uppgiften. Min utgångspunkt var en grundläggande övertygelse om vikten av att värna universitet och högskolor som en självständig kraft i samhället som varken kunde eller borde inordnas under staten eller marknaden. Som Thorsten Nybom har formulerat det:

Universitetet skall... icke användas för något kortsiktigt instrumentellt syfte, det skall betraktas som en institutionell ordning för att bevara ett specifikt intellektuellt förhållningssätt och en specifik kritisk kompetens. Idealt skall denna ordning... vara kontinuerligt lärande... intellektuellt krävande... oberoende av, men icke oansvarig mot det omgivande samhällets krav.³⁴

Men hur skulle denna ståndpunkt konkretiseras så att den varken blev reaktionärt tillbakablickande eller opportunistiskt foglig; hur skulle man gå "from sounds to things"? Ju mer jag funderade på saken insåg jag att ett stort problem var att honnörordet "akademisk frihet" både är oprecist och motsägelsefullt. Alltför mycket stuvades in under denna hatt för att det skulle gå att föra en

³³ SOU 2008:104 s. 72.

³⁴ SACO/SULF s. 144.

meningsfull konversation. Dessutom började jag inse att den ena friheten tog ut den andra: att öka självständigheten på en nivå i systemet leder ofta till mindre självständighet i annan del. Denna insikt kristalliserades framför allt under mottagandet av *Autonomiutredningen* då jag upptäckte att många forskare och lärare såg sin ställning som statliga ämbetsmän som en garant för sin frihet och var allvarligt oroad för att bli överkörda av alltför självständiga universitets- och högskoleledningar. Som den tidigare rektorn vid Uppsala universitet Stig Strömholm har formulerat det:

När de aningslösa förtjust tala om avreglering, glömmer de alltför lätt att en rättslig reglering inte enbart innebär ofrihet. Reglerna kan också vägleda och ge skydd... Det är kanske otidsenligt att erinra om talesättet mellan den starke och svage är det ibland friheten som förtrycker och lagen som befriar...³⁵

När ESO hösten 2010 erbjöd mig möjligheten att skriva en rapport om den svenska högskolan såg jag det som ett tillfälle att äntligen gå till botten med den komplexa frågan om "akademisk frihet". Utifrån egna erfarenhet av forskning, undervisning och journalistisk bevakning av högskolesektorn formulerade jag fyra tentativa frågeställningar:

- 1) Vad är egentligen "akademisk frihet"?
- 2) Hur har denna frihet/dessa friheter påverkats av de stora reformerna inom högre utbildning och forskning i Sverige sedan andra världskriget?
- 3) Är det möjligt/önskvärt att upprätthålla den akademiska frihetens ideal i det moderna "kunskapssamhället"?
- 4) Om så är fallet, hur bör då de institutionella arrangemangen se ut?

Rapportens disposition

Först analyserar jag begreppet "akademisk frihet" mer allmänt (kapitel 2). I det efterföljande avsnittet försöker jag operationalisera begreppet: vad betyder akademisk frihet på ett mer konkret sätt? (kapitel 3). Sedan kommer en historisk översikt av det svenska universitets- och högskolesystemets utveckling som visserligen har fokus på de akademiska friheterna men också strävar

³⁵ Strömholm s. 143.

till att ge en begriplig allmän översikt som kontextualiserar frågan (kapitel 4). Eftersom denna översikt av nödvändighet blir narrativ följer en tematisk analys där jag summerar konsekvenserna för de olika delaspekter av den akademiska friheten som definierats tidigare (kapitel 5). I det sista kapitlet diskuterar jag vad som bör göras och lägger fram en del konkreta förslag.

2 Vad är akademisk frihet?

Som alla begrepp som stipulerar någon form av frihet är den ”akademiska friheten” mångtydigt och potentiellt motsägelsefullt:

There is little consensus regarding the meaning of academic freedom although there is agreement that it is something worth protecting. The concept has been invoked in support of many contrary causes and positions. It, for example, was used to justify student activism and to repress it, to defend radical faculty and to defend their suppression, to support inquiry into admissions or promotion of tenure positions or to deny such inquiry.³⁶

I det följande kommer jag att fokusera på fyra olika källor till förvirring om vad akademisk frihet egentligen innebär: 1) skillnaden mellan tysk och amerikansk tradition 2) skillnaden mellan individuell och institutionell frihet 3) avvägningen mellan negativ och positiv frihet och 4) frågan om vilka villkor akademiker måste leva upp till för att kunna återopa den akademiska friheten.³⁷

Tysk och amerikansk frihet

Den tyska traditionen, formulerad av Wilhelm von Humboldt i början av 1800-talet är sannolikt den mest bekanta i Sverige. Humboldtidealet var en reaktion på den intellektuella stagnation som drabbat det medeltida kyrkligt dominerade universitetet; syftet var inte så mycket att laga det gamla som att skapa något helt nytt.³⁸ Sjuttonhundratalets upplysning hade skett utanför de äldre lärosätena, i akademier och lärda sällskap. När Humboldt 1810

³⁶ Tight, Malcolm (ed) (1988) *Academic Freedom and Responsibility*, Philadelphia: Open University Press, s. 114, citerad i Kallerud s. 7.

³⁷ Som den uppmärksamme läsaren kommer att upptäcka står jag i detta kapitel i stor skuld till Egil Kalleruds vars utomordentliga översikt om olika teorier och definitioner av akademisk översikt jag har utnyttjat maximalt.

³⁸ Nybom 2007 s. 3.

invigde det nya universitet i Berlin presenterade han en syntes där upplysningens sanningssökande och nyfikenhetsforskning kombinerades med romantikens människosyn. Kunskap var både objektiv och subjektiv; genom att utforska världen omkring sig skulle studenter och lärare bli bättre människor och goda tjänstemän i den preussiska statens tjänst.

Grundtanken är att det måste finnas en akademisk frihet, *Freiheit der Wissenschaft*, som innebär rätten för forskare att söka sanningen utan hänsyn till andra lojaliteter. Denna frihet är inte en allmän frihet utan är i stället specifikt knuten till det vetenskapliga kallet. På institutionell nivå omsätts vetenskapens frihet i *Lehrfreiheit* – professorns rätt att fritt utöva sina ämbetsrättigheter och *Lernfreiheit*, studentens frihet att välja sin utbildning fritt. En central tanke är att undervisning och forskning är intimt sammanvävade; lärarens auktoritet vilar på att han vägleder studenterna i en kunskaps- och bildningsprocess. Överhuvudtaget finns en stark betoning av kunskapssökandets sociala dimension i den humboldtska tanken: kunskapen ska utvecklas av lärare och studenter i avskildhet från resten av samhället, *Einsamkeit und Freiheit*.

Ett par saker är viktiga att notera när det gäller kontexten för Humboldts tolkning av akademisk frihet. För det första är förutsättningen att universitetet är en statlig institution. ”Den tyska innebörden av akademisk frihet är sprungen ur behovet att utforma en särskild plats och egen ordning för universitet och professorer inom en auktoritär och byråkratisk stat”, menar den norske forskaren Egil Kallerud.³⁹ För det andra betraktas studenterna som vuxna kunskapssubjekt med ansvar för sin egen bildning och utbildning. För det tredje utesluter friheten inte långsiktig och indirekt nytta; ett viktigt motiv var ju att universitetet skulle tjäna nationen.

Men på grund av den anglosaxiska dominansen efter andra världskriget har också en mer amerikansk innebörd av akademisk frihet smugit sig in i diskussionen. De amerikanska universiteterna växte fram i en helt annan miljö än de europeiska. Där fanns dels gentlemannainstitutioner och prästseminarier som lade grunden till privata universitet som Harvard, Princeton och Yale, dels de delstatliga forskningsuniversitet som grundades under senare delen av artonhundratalet efter europeisk förebild. Men i båda fallen sågs

³⁹ Kallerud s. 9.

högskolor och universitet som en del av civilsamhället. Till skillnad från sina svenska motsvarigheter är inte delstatliga amerikanska universitet myndigheter. Men de privata är heller inte kommersiella företag utan hela den högre utbildningen regleras av en idé om en icke-vinstdrivande sektor (non-profit).⁴⁰

De amerikanska lärosätena är oftast underställda styrelser, antingen bestående av *trustees* (om de är privata) eller *regents* (om de är statliga). Dessutom har filantroper av olika slag – inte minst industribaroner som Rockefeller och Carnegie – intresserat sig för den högre utbildningen och forskningen. Akademisk frihet i USA innebär därför ofta:

...the scientist's guarantee of freedom from interference with the direction of his work and the expression of his views by an administration representing a lay board and from interferences originating from outside the university and mediated through the lay board and the administration of the institution".⁴¹

Till skillnad från den tyska traditionen av akademisk frihet är den amerikanska alltså mer riktad mot universitetsledning, styrelse och externa aktörer andra än staten.

Man kan se denna definition av akademisk frihet som artfrämmande för den svenska traditionen där universitet och högskolor är statliga myndigheter. Men med tanke på att svenska och europeiska lärosätena har rört sig från statlig styrning mot ökad autonomi under övergången från elit- till massuniversitet kan det vara värt att beakta tanken att administration, styrelse, näringsliv och externa aktörer också kan utgöra ett hot mot forskarnas, lärarnas och studenternas frihet. Detta kommer i alla fall vara en fråga som jag tar med mig in i undersökningen.

Individuell och/eller institutionell frihet

En annan stor oklarhet gäller frågan om vem som omfattas av den akademiska friheten. Vilka är de fysiska individer, grupper eller institutioner som avses? Den svenska högskolelagen är ytterst vag på denna punkt. Där är det "forskningen" som är frihetens subjekt: "För forskning ska allmänna principer gälla att "1. Forsknings-

⁴⁰ På senare år har det dock uppstått allt fler kommersiella "for-profit" högskolor i USA.

⁴¹ Ben David, Joseph (1971), *The Scientist's Role in Society*, New Jersey: Prentice-Hall, s. 157 citerad i Kallerud s. 9.

problemet får fritt väljas 2:a forskningsmetoder får fritt utvecklas och 3. forskningsresultat får fritt publiceras.”

Historiskt sett har en rad olika aktörer åberopat eller tillskrivits rätten till ”akademisk frihet”. Först och främst forskarna som individer (vilket sannolikt också är den rimligaste tolkningen av den svenska högskolelagen). Den amerikanske filosofen John Searle, som har formulerat en mer allmän teori om den akademiska friheten, menar att professorerna måste ha en särskild status inom detta system:

*The university is...an aristocracy of the trained intellect... In the virtue of his special competence in some area of academic study – and competence includes knowledge of existing results and mastery of techniques of validation and investigation of some academic discipline – the professor is given special rights of investigation.*⁴²

I detta perspektiv är det den enskilde forskarens nyfikenhet och sanningssökande som ska skyddas från påtryckningar och inskränkningar. Men i den humboldtska universitetstraditionen var det lika viktigt att universitetslärarna omfattades (som också var forskare, eftersom undervisning och forskning hörde ihop). Dessutom matchades denna *Lehrfreiheit* av en *Lernfreiheit*, det vill säga studenternas rätt att fritt välja sina studier. Redan där finns en källa till potentiell konflikt. Även om lärarnas, forskarnas och studenternas frihet på många sätt överlappar, är det långt ifrån självklart att de är identiska.

För att ytterligare komplicera saken kan friheten betraktas som en kollektiv rättighet. Universiteten har ju sedan medeltiden utgjort självstyrande korporationer där lärare och forskare har styrt verksamheten kollegialt. Även studenterna har varit organiserade kollektivt i olika typer av associationer och korporationer. Om dessa kollektiv betraktas som den akademiska frihetens primära subjekt kan det innebära att den individuella friheten för enskilda forskare, lärare och studenter inskränks.

Men det stannar inte där. Det är inte ovanligt att den akademiska friheten betraktas i termer av institutionell autonomi från statsmakten. I *Nationalencyklopedin* definieras akademisk frihet som ”den marginal av frihet som institutioner inom utbildningsväsendet åtnjuter i förhållande främst till statliga organ,

⁴² Searle, John (1972), *The Campus War. A Sympathetic Look at the University in Agony*, Harmondsworth: penguin Press, s. 171, citerad i Kallerud s. 15.

såsom regering och centrala ämbetsverk, men även till kyrkan.” I detta perspektiv blir det universitetet och högskolan i sin helhet som skyddas från en specifik form av extern påverkan, nämligen centralmakten. Men samtidigt öppnar det stora möjligheter för dess styresmän att påverka friheten både för individer och för kollektiv inom det självständiga universitets ramar. Som Unesco har påpekat i ett principdokument om lärares ställning inom system för högre utbildning där autonomi definieras som en nödvändig förutsättning för akademisk frihet: ”Autonomy should not be used by higher education institutions as a pretext to limit the rights of higher education teaching personnel”⁴³. I dag är många forskare mindre oroliga för statens tunga hand och mer bekymrade för att klåfingriga universitetsledningar som alltmer blivit beroende av det privata näringslivet ska inskränka deras frihet:

*Academic institutions, whether autonomous or not, are quite capable of being oppressive to their individual members (or permitting oppression by others to take place), and the great majority of cases in which academic freedom is seen as being threatened are probably of this nature... Indeed, if institutions are truly autonomous it may be more difficult for the threatened individual to gain effective redress against their judgments.*⁴⁴

Denna reella eller potentiella motsättning mellan institutionell autonomi och individuell akademisk frihet kommer också att finnas med i undersökningen.

Positiv eller negativ frihet?

För att använda Isaiah Berlins klassiska terminologi: är den akademiska friheten ”negativ” eller ”positiv”? I det förstnämnda fallet innebär den rätten att inte aktivt hindras i sitt kunskaps-sökande, men inte någon garanti för möjligheten att bedriva vilken forskning som helst. Så gott som alla definitioner av akademisk frihet trycker på att friheten är villkorad utifrån vissa krav:

⁴³ Recommendation Concerning the Status of Higher-Education Teaching Personnel (UNESCO) 11 nov 1997 i Kallerud s 47-58.

⁴⁴ Malcolm Tight citerad i Kallerud, s. 8.

*Academic freedom may be defined as the freedom to conduct research, teach, speak, and publish, subject to the norms and standards of scholarly inquiry....*⁴⁵

Vissa definitioner är till och med mer explicita:

*The provision of academic freedom does not include the right to obtain financial support for one's research regardless of the assessment of the intellectual merits of the proposed investigations rendered by qualified referees or peers...*⁴⁶

Detta kan låta överdrivet i sin självklarhet. Men frågan om hur forskningsanslag fördelas är inte orelaterad till individuell akademisk frihet. Som Li Bennich-Björkman har visat i en studie av svenska forskare syn på akademisk frihet finns det starka kollektivistiska drag i tilldelningen av forskningsmedel som kan verka inskränkande när det gäller den individuella friheten:

*I själva verket är inte heller frågan om direktstyrning av det slag som tillämpas inom industrin den mest brännande när akademisk frihet står i fokus. I stället är det hur förutsättningarna för en inomvetenskapligt driven forskningsutveckling visavi en utifrån en bestämd forskningsagenda påverkas av det nuvarande finansieringssystemet som framstår som det mest relevanta.*⁴⁷

Många forskare på golvet tenderar att glida över i den positiva tolkningen när de talar om akademisk frihet. Om det inte finns ekonomiska resurser, utrustning och ett aktivt stöd från omgivningen upplever de att friheten är skenbar. Tore Frängsmyr, professor i vetenskapshistoria menar:

*... en forskare som sitter på ett universitet kan inte längre forska på sin tjänstetid, det är nästa omöjligt. Utan denne forskare ska då söka pengar i Stockholm, och han ska formulera ett problem som passar denna stiftelse eller forskningsråd och för varje sådant steg så begränsas den akademiska friheten.*⁴⁸

En professor vid Uppsala universitet menar till exempel att: ”det finns för lite pengar i hela systemet” för att de högstämnda idealen

⁴⁵ *Statement on Academic Freedom, Global Colloquium of University Presidents 2005* citerad i Kallerud s. 10.

⁴⁶ Shils, Edward (1997), *The Calling of Education. The Academic Ethos and Other Essays on Higher Education*, Chicago: University of Chicago Press, s 157, citerad i Kallerud s. 12.

⁴⁷ Bennich-Björkman s. 27.

⁴⁸ *ibid* s. 28.

ska kunna förverkligas.⁴⁹ Allt detta väcker frågan om hur mycket individuella medel som bör vara knutna till varje enskild universitetstjänst. Denna modell har ju övergivits till förmån för ansökningsförfaranden där universitetsexterna organ i nationella och internationella *peer review* processer (kollegial granskning) avgör vilken forskning som bör prioriteras. Därmed har den individuella akademiska friheten minskat på bekostnad på den kollektiva. Som Kallerud har uttryckt det: ”I postakademisk, kollektiviserad forskning blir betydelsen av den individuella forskarens *Einsamkeit und Freiheit*, vilket Humboldt underströk som grund för sin idé om *Bildung durch Wissenschaft*, mer och mer irrelevant.”⁵⁰

Frihet och ansvar

Frågan om resurser är bara en aspekt av de begränsningar som finns i den akademiska friheten. En mer principiell och svårtillämpad aspekt är forskarens och lärarens skyldighet att upprätthålla det akademiska kunskapssökandets normsystem, att vara hängiven sanning, prövbarhet, genomskinlighet och det gemensamma regelverk som definierar vetenskap som social aktivitet.

Den akademiska friheten måste vara förankrad i *Freiheit der Wissenschaft*, det vill säga den bör utövas inom ramen för allmänt accepterade normer för vetenskaplig verksamhet. Framför allt innebär detta att den måste vara saklig och bygga på empiriskt verifierbara/falsifierbara fakta som presenteras på ett så genomskinligt sätt att påståenden och hypoteser är intersubjektivt prövbara. Som *The Colombia Encyclopedia* uttrycker det: ”Essential to the acceptance of academic freedom is the notion that truth is best discovered through the open investigation of data.” Men vad händer när det råder oenighet mellan forskare om hur man bäst avgör sanningen eller om de har olika kunskapsteoretiska uppfattningar om vad sanning är? En del menar att kunskapsområden med starkt inbyggda värdedimensioner – marxism, genusstudier, postmodernism – är suspekta och problematiska. Som Degerblad och Hägglund har formulerat problemet:

⁴⁹ Barrling s. 34.

⁵⁰ Kallerud s. 17.

... den humanistiska och samhällsvetenskapliga forskningen har själv-påkallat tagit sig "för mycket" frihet vilket resulterar i att forskningens positivt särskiljande egenskaper – objektiviteten, verifierbarheten/falsifierbarheten, akribin – går förlorade, vilket därigenom hotar den vetenskapliga legitimiteten och i nästa steg leder till krav på ökad styrning och/eller anslagsnedskärning.⁵¹

Men även om det är fundamentalt att upprätthålla grundläggande vetenskapliga krav talar historien för att det också är kunskapsmässigt lönsamt med pluralism, tolerans och öppenhet mot nya tänkesätt. Dogmatik är en fara i alla intellektuella verksamheter. Allt kunskapssökande utgår från värdesystem och det avgörande är hur man prövar sina teorier mot verkligheten; en drivkraft för upptäckten av den newtonska fysiken var faktiskt den religiösa idén om en gudomlig ordning i universum.⁵²

Men plikterna kan också uppfattas som mer sociala till sin karaktär: "to teach, to mentor, to serve the university, to publish, to tell the truth, to reach beyond the walls" som Donald Kennedy har uttryckt det i *Academic Duty*. Friheten handlar inte bara om rätten att följa sin nyfikenhet utan också att ta ansvar för både den institutionella miljö – inklusive dess normsystem – man ingår i och det samhälle man tjänar. Universitetsforskaren måste ha en viss lojalitet mot universitetet, känna ett ansvar för sina studenter och anstränga sig för att föra ut sin kunskap i samhället. I Tyskland talar man ibland om *Mittwochprofessor*, en professor som bara tittar in på sin institution en gång i veckan för att hämta posten. Här finns det skäl att fundera på om svenska universitetsforskare och – lärare alltid lever upp till det ansvar som friheten medför.

⁵¹ Degerblad och Hägglund s. 17.

⁵² Fuller s. 50-51.

3 Att operationalisera begreppet ”akademisk frihet”

Som framgår ovan blir universitetsmänniskor ofta mång- och ibland värtaliga kring begreppet akademisk frihet. Hur njutbart detta än är ur ett rent intellektuellt perspektiv innebär det att diskussionen kan bli väl abstrakt och svårbegriplig förutomstående: vad är det mer exakt för regelverk, styresprinciper och institutionella arrangemang som krävs för den akademiska friheten? Med risk för att förenkla tror jag att man kan konkretisera de olika delaspekterna av den akademiska friheten till följande sju kategorier (alltså ”de akademiska friheterna” snarare än ”den akademiska friheten”):

Forskarens individuella rätt att fritt välja forskningsuppgift

Detta är sannolikt den mest utbredda och allmänt accepterade definitionen. Den är, som tidigare påpekats, inskriven i den svenska högskolelagen och återkommer i alla internationella kodifieringar av den akademiska friheten, till exempel i Unescos *Declaration of Rights and Duties Inherent in Academic Freedom* från 1982: “A university staff member... must be allowed to pursue and publish research, even if the conclusions of that research should prove unwelcome to outside authorities or interests.”⁵³ Som en del av denna individuella frihet måste man också räkna in det som förr kallades fullmakten, det vill säga professorernas skydd från att kunna avsättas. Oavsättligheten utgjorde en hård kärna i de mer luftiga försäkringarna om forskningens frihet, som garanterade att en professor kunde ägna sig åt vilken forskning han ville,

⁵³ Kallerud s. 61.

oberoende av vad myndigheter eller universitetsledning ansåg om saken.⁵⁴

Universitetslärarens individuella rätt att undervisa fritt

I Sverige finns inga direkta kodifieringar av lärofriheten, även om den anses vara en implicit följd av forskningsfriheten samt skrivningar i högskolelagen om vikten av studenter lär sig kritiskt tänkande. I internationella sammanhang lyfts dock ofta lärofriheten fram, inte minst i förhållande till länder som saknar allmän yttrandefrihet. Men den är också central i det amerikanska universitetssystemet. I USA görs inte någon distinktion mellan forskare och lärare när det gäller den akademiska friheten. "Teachers are entitled to full freedom in research..." heter det följaktligen i *The 1940 Statement of Principles on Academic Freedom and Tenure* från *The American Association of University Professors (AAUP)*.⁵⁵ Dessutom betonas lärarnas frihet att behandla kontroversiella frågor i klassrummet så länge de anknyter till själva ämnet.

Den individuella lärofriheten kan lätt hamna i konflikt med andra principer. Inom den akademiska frihetens ramar kan den krocka med det kollegiala styret, fakultetens rätt att som kollektiv utforma undervisningsutbudet eller universitetsledningar som vill profilera kursutbudet. I ett vidare perspektiv kan också lärofriheten hamna i motsatsställning till de lagar som reglerar yttrandefriheten.

Sambandet mellan forskning och undervisning

Även om detta strikt taget inte är en "frihet" är tanken så central för själva idén om universitet som institution att den måste räknas in bland de akademiska friheterna. Kopplingen mellan forskning och undervisning utgör navet i den utväxling mellan samhälle och vetenskap som sker på universitetet: det vetenskapliga förhållningssättet möjliggör friheten i seminarierum och föreläsningssalar (allt kan diskuteras utifrån en sanningsträvan) och kravet att forskaren

⁵⁴ "Oavsättligheten" vart inte absolut men eftersom professorerna tillsattes av regeringen ("Konungen i konselj") krävdes ett motsvarande förfarande vid ett eventuellt entledigande, vilket utgjorde ett kraftfullt skydd mot godtycke.

⁵⁵ Kallerud s. 41. Tenure innefattar alltså den akademiska *lärarfunktionen*.

ska undervisa tvingar denne till att reflektera över sina resultat i förhållande till studenterna som förträdare för det bredare samhället. "Responsibility to students is at the core of the university's mission and of the faculty's academic duty", menar till exempel Donald Kennedy.⁵⁶

Men även om det råder en nästan universell konsensus om vikten av att upprätthålla sambandet mellan forskning och undervisning finns det mycket divergerande synpunkter på hur detta ska genomföras i praktiken. I den klassiska humboldtska modellen var lärar- och forskarrollen förenade på individnivå; forskaren skulle undervisa, läraren skulle forska. Detta synsätt har också dominerat den amerikanska traditionen, där begreppet "universitetslärare" också täcker forskning.

I Sverige skedde en kategoriklyvning i slutet av femtiotalet genom inrättandet av särskilda lärartjänster för undervisning.⁵⁷ Argumentet var att sambandet gäller på institutionell nivå och inte de enskilda forskarna och lärarna. Under senare år har det gjorts olika reformer som syftat till att ge lärare mer forskningstid och det har funnits en strävan att öka antalet disputerade lärare, särskilt på de yrkesutbildningar som akademiserats, till exempel lärar- och vårdutbildningar. Men kopplingen mellan forskning och undervisning är fortfarande ett stridsäpple. En del menar att det humboldtska idealet är omöjligt att upprätthålla i dagens specialiserade universitetsvärld medan andra argumenterar för åtgärder som gör det möjligt för alla lärare på universitet och högskolor att bedriva forskning.

Universitetslärares och – forskarnas kollektiva rätt att styra sig själva

Det akademiska självstyret är en mycket gammal idé som föregår den humboldtska universitetsidén. Det är en del av den legala revolution som ledde fram till rättsstaten; det blev möjligt för människor i kollektivt att juridiskt sett betraktas som en enhet, en korporation.⁵⁸ Europas näst äldsta universitet, Paris, grundades som en sammanslutning av lärare och den modellen blev mönsterbildande för den europeiska traditionen. Den underliggande tanken

⁵⁶ Kennedy s. 59.

⁵⁷ I USA upprätthåller man generellt kravet på sambandet mellan forskning och undervisning, men samtidigt använder man sig ofta av icke-anställda extralärare utan rätt att forska. Se Kennedy s. 138.

⁵⁸ Degerblad och Hägglund s. 27.

är att universitetet måste styras av personer som har vetenskaplig kompetens, endast dessa kan rätt bedöma hur högre utbildning och forskning ska förvaltas:

Primus inter pares leaders have the advantage of being listened to, since they are seen as credible and legitimate by the faculty... They also have a deep understanding of the core business of universities, informing their strategy and decision-making. They personify the quality standard of a university, and send a signal to the faculty and external bodies that the leader appreciates scholarly values.⁵⁹

Denna idé om självstyre har inte nödvändigtvis stått i konflikt med ett system där universiteten ytterst är underordnade statsmakten (även om till exempel de engelska universiteten aldrig blev det). I Sverige uppstod historiskt en form av balans där lärarna valde rektor och staten bekräftade detta val, samtidigt som man tog ansvar för löner, lokaler och andra administrativa frågor. I detta perspektiv bekräftade staten den kollegiala makten när det gällde innehållet i forskning och utbildning.

I det amerikanska universitetssystemet har den kollegiala makten inte spelat samma roll som i den europeiska. Rektorer, styrelser och universitetsledningar har haft större makt, vilket i sin tur har inneburit att amerikanska universitetslärare lagt en starkare betoning på sina individuella rättigheter, framför allt rätten till *tenure* (anställningsskydd) och *sabbaticals* (rätten till betald tid för forskning utan undervisningsplikt). Detta kan vara värt att notera när Europa nu rör sig mer mot ett system med fristående lärosäten som det amerikanska.

Universitetets eller högskolans institutionella självständighet gentemot stat och myndigheter

Denna variant av akademisk frihet brukar inte framhåvas inom Humboldttraditionen, där staten framför allt betraktats som en beskyddare av rätten att forska och undervisa fritt. Denna maktbalans fungerade också så länge staten var en tämligen passiv intressent i högre utbildning och forskning. Med övergången till massuniversitet och forskningens ökande betydelse för den ekonomiska och sociala utvecklingen ökade den statliga styrningen.

⁵⁹ Carlsson et al s. 9.

Detta ledde i sin tur till en motreaktion. Allt fler aktörer började förordad ökad autonomi. Dels ur ett mer principiellt liberalt perspektiv där det betraktas som ett egenvärde att högre utbildning är organisatoriskt fristående från statsapparaten; här utgjorde den brittiska och amerikanska traditionen med dess starka civilsamhällen en positiv förebild. Dels ur en ekonomisk synvinkel som hävdade att autonoma lärosäten är nödvändiga i ett alltmer globaliserat samhälle där forskning och högre utbildning måste konkurrensutsättas för att uppnå nödvändig effektivitet och flexibilitet. Den amerikanska förmågan att kombinera massutbildning med världsledande akademiska presentationer ledde till att man började snegla över Atlanten. Under de senaste tjugo åren har frågan om autonomi kommit att utgöra en central frågeställning, inte minst genom den tidigare nämnda *Autonomiutredningen*.

Studenternas rätt att fritt välja sina studier

Lernfreiheit är ett centralt begrepp i den humboldtska traditionen. Det innebar att studenterna betraktades som självständiga personer som fritt kunde välja i undervisningsutbudet, inte bara på det egna universitetet utan på alla tyska universitet. Som John Searle uttrycker det: *Lernfreiheit* innebar "the right of the student to wander about the country from one university to another...and to attend whatever lectures he liked in preparation for the national degree examinations".⁶⁰ Studenternas akademiska frihet innebar dels att studenterna betraktades som medskapare av universitet som intellektuell miljö, dels att de var subjekt i sin egen bildningsprocess. Men studenternas akademiska frihet har ofta ifrågasatts:

*In America, academic freedom would ever be a one-class privilege; student freedom, even when it became a cause, would be regarded as something else, and by most academics as something less.*⁶¹

Detta synsätt speglar den amerikanska traditionen, där studenternas *Lernfreiheit* aldrig har varit särskilt central. Utbildningen vid amerikanska universitet har varit mer strukturerad och studenterna har betraktats mer som minderåriga barn i behov av ledning och

⁶⁰ John Searle citerad i Kallerud s. 27.

⁶¹ Metzger s. 96.

råd. I detta avseende är Sverige traditionellt sett "tyskt". Även om det fria studievalet avskaffades effektivt genom 1968 års universitetsutredning är ett visst mått av "studentfrihet" inskrivet i högskolelagen. Där heter det att "Studenterna skall ha rätt att utöva inflytande över utbildningen" (§ 4a) och att högskoleutbildningen på grundnivå skall ge dem "förmåga att göra självständiga och kritiska bedömningar" (§9).

Forskningens och undervisningens rätt att vara oberoende gentemot näringslivet

Lärosätenas oberoende gentemot marknaden var länge en tämligen oproblematiserad del av den europeiska traditionen. Denna form av autonomi behövde sällan uttryckas i explicita termer, sannolikt därför att det sällan förelåg något större hot från kommersiella intressen. Forskningen spelade en mindre ekonomisk roll och behovet av universitetsutbildad arbetskraft var begränsat. Under de senaste decennierna har dock forskning och högre utbildning inte bara blivit alltmer beroende av medel från näringslivet utan också kommit att agera alltmer marknadsmässigt genom olika former av samverkan med privata företag. Det har aktualiserat en rad organisatoriska och etiska frågor om hur universitet och högskolor ska bevara sin integritet som vetenskapliga forsknings- och utbildningspolitiska institutioner:

Academics no longer work in a bounded space. Rather academic autonomy had become something that must be realized by managing multi-modality and multiple relationships in a context where boundaries have either collapsed or become blurred...It seems all scientists must negotiate between social and institutional pressures and preservation of identity.⁶²

Eller som Derek Bok, före detta rektor vid Harvard har uttryckt det lite mer osminkat: "Universitetsanställda som fångats mellan tryck från olika håll kan lätt bli förvirrade. Hur ska de avgöra när de ska svara på marknadens lockrop och när de ska avstå?"⁶³

*

⁶² Henkel, Mary (2005) "Academic identity and autonomy in a changing policy environment", Higher education, Vol 49, Nos 1&2, Jan/March 2005, citerad i Kallerud s. 24.

⁶³ Bok s. 32.

På ett plan kan man betrakta dessa rättigheter som samverkande; de utgör olika aspekter av den generella idén att universitet och högskolor ska utgöra en sektor i samhället för fritt kunskaps-sökande. Men de är inte sammanbundna av någon stark inre logik utan hamnar ofta i konflikt med varandra. Självständiga universitetsledningar kan mycket väl kränka forskare, lärares och studenters individuella akademiska frihet. Det är långt ifrån säkert att undervisnings- och lärofrihet sammanfaller. Studenternas möjlighet att fritt välja sin bildningsgång är till exempel inget som tycks ha legat statsmakterna särskilt varmt om hjärtat genom åren. Och studenterna och deras organisationer är ofta benägna att efterlysa en tydligare reglering av lärarnas frihet att undervisa efter eget kynne. Beslut om kursutbud och litteraturlistor är kollegiala, vilket innebär en inskränkning av den individuella lärofriheten. Krav på autonomi gentemot staten skapar farhågor om att högskolan kommer att hamna i knäet på näringslivet, men med en alltför avvisande attityd till samarbete med näringslivet eller andra icke-statliga aktörer riskerar lärosätena att bli beroende av politikernas välvilja. Professorernas oavsättlighet var ett skydd för deras forskningsfrihet, men kan också bli en plattform för att ostört driva diskutabel moralisk, intellektuell och kommersiell verksamhet utan möjligheter för universitetsledningar att gripa in. Om den akademiska friheten ska kunna upprätthållas i framtiden är det nödvändigt att bedöma dessa olika rättigheter var för sig och göra en rangordning av deras betydelse för det generella idealet av akademisk frihet som det definierades i inledningen. Låt oss därför titta på hur dessa ideal har eller inte har påverkat den svenska högskolepolitiken.

4 Historisk bakgrund

Människan har en naturlig nyfikenhet och strävan efter att förstå hur världen fungerar. Men historien visar att dessa instinkter ofta har underordnats andra krafter. Därför har det varit en nödvändig del av den mänskliga civilisationsprocessen att vidga denna sfär av fritt kunskapssökande, ofta i konflikt med andra värdesystem. Vägen har knappast varit spikrak och framför allt är det långtifrån självklart att universitet och högskolor alltid har varit den akademiska frihetens naturliga hemvist. Långt fram i tiden var de europeiska universiteten underordnade kyrkans auktoritet. Under historiens gång kapades banden till kyrkan, men denna emancipation drevs i sin tur av de framväxande nationalstaterna.⁶⁴

Men även om universiteten i praktiken alltid varit inlemmade i externa maktsystem har det ändå varit inom deras väggar som idén om akademisk frihet har formulerats mest kraftfullt. ”De äro komne från skolarnes trældom till Academisk frihett”, skrev Olof Rudbeck 1661 om Uppsalas universitets studenter.⁶⁵ Det omkringliggande samhällets behov av utbildade personer och intellektuell auktoritet utnyttjades för att legitimera en ökande grad av självständighet och frihet för universiteten. Medeltidens skolastik var avsedd att underbygga kyrkans läror, men själva projektet att med förnuft och logik bevisa religiösa sanningar öppnade för ett ifrågasättande av samma trosföreställningar. Makthavarna i artonhundratalets nationalstat såg universitetet som en samhällsbärande institution, men gav det ett sanningsökande uppdrag som banade väg för radikalt ifrågasättande av den bestående ordningen.

Den akademiska frihet som har uppnåtts inom universitet är alltså ett resultat av såväl allianser med mäktiga externa aktörer som hård kamp mot samma aktörer. En avgörande förutsättning för denna framgångsrika kamp var sannolikt att de traditionella

⁶⁴ Den historiska bakgrunden bygger på en rad olika verk: Rüegg, Rothblatt-Wittrock, Lindroth, Nybom, Blomquist, Fehrman – se vidare litteraturförteckningen.

⁶⁵ Degerblad s. 9.

universiteten var relativt små, sammanhållna elitinstitutioner. De spelade en viss ideologisk roll i samhället, men deras främsta nytta bestod i att de levererade den begränsade mängd av utbildade personer som behövdes. Så länge de fullföljde detta uppdrag kunde också i tur och ordning kyrka, stat och näringsliv tillåta en viss grad av inre självständighet. Och eftersom universiteten ofta var klosterlikt avskärmade från det omgivande samhället kunde de utveckla en korporativ sammanhållning som underströks av gemensamma ritualer och terminologi.

Från skråprivilegier till Humboldtideal

Också de svenska universiteten har vuxit fram i spänningsfältet mellan stat och kyrka, oftast i samarbete, någon gång i konflikt. Uppsala (1477) och Lund (1666) grundades med kungliga privilegier som prästutbildningar och förhållandet till både statsmakt och kyrka var både nära och underordnat. I Uppsala universitets konstitution från 1655 hette det att ”varken offentligen eller i enskildhet något finge läras ut eller förslås av någon, i vilken ställning det vara må, som inte överensstämmer med den heliga skrifs grunder och den oförändrade augsburgska trosbekännelsen, som den upprepats vid Uppsala möte 1593”. Och även om lärosätena kunde föreslå professorer tillsattes de av Kungl. Maj:t. Men korporativa privilegier gav också en viss autonomi: egen jurisdiktion och donationsgods som kunde finansiera den (relativt blygsamma) verksamhet som bedrevs.

Den moderniseringsprocess som tog fart i Sverige under första hälften av artonhundratalet öppnade för kritik av den stagnerade och konservativa miljön i Uppsala och Lund. En del menade att det krävdes nya institutioner, vilket ledde till skapandet av Karolinska institutet (1810) och Kungliga Tekniska högskolan (1827). Men också de gamla universiteten utsattes för tryck. I Humboldts anda infördes år 1852 kravet att professorerna inte enbart skulle undervisa utan även ägna sig åt forskning inom sina tjänster. De organisatoriska banden mellan staten och universiteten förändrades och förstärktes. Den akademiska jurisdiktionen avskaffades och en enhetlig universitetslagstiftning för båda lärosätena infördes, bland annat med en gemensam kansler som kom att fungera som en förbindelselänk mellan universiteten och statsmakten. De egna inkomsterna räckte inte längre till och från år 1830 började riks-

dagen tilldela universiteten ett årligt statsanslag. Dessutom fick professorerna, som visserligen varit tillsatta av regeringen, en ännu tydligare identitet som statliga ämbetsmän. Inte minst blev de unikt offentliga svenska professorstillsättningarna med långa sakkunnigutlåtanden och möjlighet att överklaga till regeringen en rituell bekräftelse på deras auktoritet: de var både objektivt granskade av sina kollegor och bekräftade av den högsta statsmakten.

Denna nära koppling till staten var helt i linje med det tyska universitetsideal som trängde in i Sverige under första hälften av artonhundratalet. Uppbyggnaden av en modern stat krävde en annan typ av lärosäten än det medeltida samhället. Grundelementen var det nära sambandet mellan forskning och undervisning och den akademiska friheten i form av fri forskning samt läro – och studiefrihet. Just frihetsidealet och nationsbygget var dialektiskt förenade. Som en universitetshistoriker har uttryckt det: ”Fria gentemot staten skulle universiteten dana en borgerlig elit som kände sitt ansvar och från en högre teoretisk synpunkt kunde inordna dagens politiska problem under eviga normer”.⁶⁶

Såväl forskning som undervisning sågs som individuella utvecklingsprojekt. Professorerna följde sina egna spår (om de nu följde några alls) och studenterna förväntades driva sin egen bildningsprocess inom universitets ramar. Det fanns inga uttalade krav på specifika prestationer. Forskning betraktades som en inre genererad verksamhet där det fanns få yttre krav på vad professorer och docenter skulle åstadkomma; de var suveräna i sin förmodade kunskap och det gick inte att utifrån avgöra vad som skulle prioriteras och hur lång tid arbetet skulle ta. Inom de så kallade fria fakulteterna valde studenterna fritt vad de skulle studera.

Alla som hade en studentexamen – vilket var en mycket liten grupp på någon procent av befolkningen – hade automatiskt tillträde till universitet. År 1864 flyttades dessutom studentexamen från universiteten till läroverken, som därmed fick en tydligare funktion som leverantör av godkända studenter.⁶⁷ Detta är kanske en av de viktigaste förutsättningarna för det humboldtska idealet. Tack vare en statligt kontrollerad studentexamen hade man en ”input control” som gjorde det möjligt för de styrande i samhället att acceptera den akademiska friheten på universiteten. Studenterna läste anvisad litteratur och gick på föreläsningar i egen takt och när

⁶⁶ Lindroth s. 143.

⁶⁷ Blomqvist s. 171.

man ansåg att man behärskade stoffet anmälde man sig för tentamen:

Att börja studera ett ämne var en enkel sak. Man gick till introduktionsmötet och skrev sitt namn på en lista. Före 1960 registrerades man inte ens när man väl fastnat för ett bestämt ämne. Man bara fortsatte att läsa kurslitteraturen och gå på föreläsningarna, lektionerna, seminarierna eller vad det var som bjöds.⁶⁸

Just denna frihet ansågs grundläggande; studierna handlade inte bara om de kunskaper man inhämtade utan också om en personlig utvecklingsprocess där den enskilde studenten skulle upptäcka sina egna intressen, talanger och livsmål.

Friheten begränsades dock av andra faktorer. För studenterna blev det kostsamt om studierna tog för lång tid. Alkoholism, hopplösa studieskulder och utdragna studietider var en sidoeffekt av den akademiska friheten som har utforskats ymnigt i svensk litteratur. Självorganiserade studielag för att klara av tentamenskraven var vanligt. Efter hand ökade också studenternas krav på mer lärarledd undervisning. De utbildningar som krävde laboratorier och färdighetsträning, som träningen av läkare och ingenjörer och där dessutom arbetsmarknaden inte sällan var hårt (statligt) reglerad, var inte fria på samma sätt som ämnena vid den traditionella filosofiska fakulteten: där ställdes antagningskrav baserade på betyg från läroverket.

Inte bara hos studenterna utan även bland politiker och en del akademiker växte missnöjet med vad man uppfattade som ineffektivitet i den högre utbildningen. Nya lärosäten med mer praktisk eller friare modern inriktning tillkom, framför allt Stockholms och Göteborgs högskolor. Allt fler började förespråka att forskningen inte bara skulle styras av inomvetenskapliga kriterier utan också av stats- och samhällsnytt.

I en universitetsutredning som lades fram 1902 riktades kritik mot att det tog för lång tid att utbilda de lärare, jurister och läkare som samhället behövde. Dessutom var studierna för ofokuserade och alldeles för allmänt inriktade. Ytterliga något decennium senare skulle man börja ställa sig frågan om det inte behövdes andra organ för att stimulera forskning utöver universitetsfakulteterna. På 1920-talet skapade staten ett humanistiskt forskningsråd som tillsköt medel för forskning utöver de befintliga akademiska

⁶⁸ Lindh 2010 s. 21-22.

tjänsterna. Pengarna fördelades på kollegialt sätt av forskarna själva men utanför universitetsstrukturen. Staten och forskarna förhandlade också om skapandet av nya institutionella resurser, till exempel Sveriges första cyklotron och ett nationell forskningscentrum för fysik.

Men mellan artonhundratalets mitt och fram till andra världskriget kan man ändå (med lite milt våld) beskriva det svenska systemet för högre utbildning och forskning som en lokal variant av det humboldtska universitetsidealet. Över lag präglades denna period av stor frihet för lärare, studenter och forskare, främst på individuell nivå, men även som kollektiv. Tillträdet till undervisningen var fritt för alla som hade studentexamen och man kunde fritt välja vad man skulle läsa och i vilken takt. Lärare och forskare var inte alltför nedtyngda av undervisning och administration, vilket inte bara gav stora möjligheter att fritt utforma sin forskningsinriktning utan även att påta ta sig offentliga uppdrag och att regelmässigt delta i offentlig debatt,⁶⁹ om intresse förelåg. Universiteten styrdes kollegialt, lärare och forskare valde rektor och bemannade de styrande organen. Studenterna i Uppsala och Lund var organiserade i nationer med korporativa rättigheter.

Däremot var universitetens och högskolornas institutionella autonomi svag. Lärosätena betraktade sig och beskrev sig själva som "statens organ". I detta fanns ingen motsättning med den akademiska frihetens ideal. För Humboldt hade det varit självklart att hans universitetspolitik var en del av det tyska nationsbygget. Den akademiska friheten var nödvändig för att få fram en självständigt tänkande elit som kunde bemanna förvaltning och ledande positioner i samhället. Staten sågs som en beskyddare av den akademiska friheten – den drog upp gränserna kring universiteten och skyddade de som befann sig innanför mot yttre inblandning.

Men alla fick inte komma i åtnjutande av frihetens privilegium. I slutet av artonhundratalet var det en vedertagen uppfattning bland många akademiker att staten hade rätt att stänga ute forskare och lärare med socialistiska eller anarkistiska sympatier. "Jag skiter i en akademisk frihet som endast omfattar dem som redan erhållit tjänst som högskolelärare så länge som vissa personer gallras bort innan de nått dithän", förklarade den tyske sociologen Max Weber 1908.⁷⁰

⁶⁹ Under 1940-talet var åtminstone ett tjugotal professorer riksdagsledamöter – företrädesvis då i första kammaren – en betydande andel av den dåvarande totala professorskåren.

⁷⁰ Josephson s. 114.

Det Weber, som inte var revolutionär men ville ha en objektiv vetenskap, vände sig emot var att hans konservativa kollegor uttalade sig i politiska och religiösa frågor samtidigt som socialdemokrater och andra samhällskritiker var utestängda. Hans lösning var att hålla alla former av politisk indoktrinering utanför universiteten. ”Värdeomdömen bör inte förekomma i katedern överhuvud taget”, förklarade han, *Politik gehört nicht im den Hörsaal*. Ungefär samtidigt uppstod de första ansatserna till anställningsskyddade professorer i USA, så kallade *tenure*, vid University of Wisconsin; även där handlade det om att skydda mer socialt radikala professorer från yttre krav på avskedanden.⁷¹

Också i Sverige förekom liknande konflikter. År 1909 påpekade Uppsala universitet att ”en professor är icke och får icke endast vara ämbetsman och lärare – han är också en vetenskapsman och forskare”.⁷² Precis som i Tyskland stod striden mellan professors roll som ansvarsfull vägledare av ungdomen och hans roll som fri sanningssökare. Den berömda striden kring nationalekonomen Knut Wicksells professorstillsättning i Lund i handlade i hög grad hur akademiska och pedagogiska meriter skulle mätas mot varandra. Det var en del av kampen för att stärka den fria forskningens ställning.⁷³ Men tanken på att universiteten skulle vara helt självständiga förekom inte. Det togs för givet att universiteten skulle vara statligt styrda. Regeringen beslutade om anslag, utnämnde professorer och bestämde hur många studenter som skulle tas in på de linjer som var spärrade.

Man kan betrakta relation mellan statsmakterna och universiteten som en form av kontrakt: staten bestämde över de yttre, organisatoriska ramarna men lämnade stor innehållslig frihet för forskare, lärare och studenter. Det var en balans som var möjlig att upprätthålla i ett samhälle där bara några få procent av befolkningen gick vidare till högre utbildning. Systemet var överblickbart: universiteten utbildade de läkare, jurister, ingenjörer, lärare osv. som behövdes i det dåtida Sverige och i utbyte fick de i stort sett sköta sig själva utan inblandning från statsmakternas sida. På så sätt kan man tala om en fungerande akademisk frihet trots att universiteten var underordnade staten.

I mitten av 1930-talet kom en statlig utredning som på många sätt var tidstypisk i sina perspektiv, *Tillströmningen till de*

⁷¹ Kennedy s. 134.

⁷² Blomquist s. 388.

⁷³ Blomquist s. 293-302.

intellektuella yrkena (SOU 1935:52). Statsmakterna oroade sig för att antalet personer som tagit studentexamen ökat med 70-80 procent sedan första världskriget. I absoluta tal innebar detta 65 000 studenter som hade rätt att läsa fritt på universitet 1930, varav 75 procent gick vidare till universitet. I termer av hela den svenska populationen innebar detta att 1,5 procent av den manliga, arbetsföra befolkningen hade akademisk utbildning. Till och med utredaren var tvungen att erkänna att det inte föreföll som om "man kunde tala om någon orimlig överfyllnad i och för sig".⁷⁴ Men arbetslösheten var hög och risken var att de akademiskt utbildade som inte kunde få jobb som lärare, jurister, ämbetsmän osv skulle komma att bilda ett destabiliserande akademiskt proletariat. Lösningen var att styra studenterna bort från fria akademiska studier mot "mer praktiskt orienterade yrkeslinjer", så kallad avlänkning.

Uppmarschen mot massuniversitetet

Efter andra världskriget uppstod gradvis en ny syn högre utbildning och forskning. När väl rädslan för en efterkrigsdepression klingat av påbörjades ett reformarbete. Orsakerna var flera. Kriget hade visat att det var nödvändigt för en modern stat att ha kapacitet att driva fram strategisk forskning, såväl militärt som civilt. Nya forskningsråd inom teknik, medicin och naturvetenskap upprättades. Nu var också behovet av utbildad arbetskraft stort. Enligt utredningen *Vidgat tillträde till högre studier* (SOU 1952:29) vore ett tillskott av akademiker "ytterst värdefullt" om samhället ville behålla sina "progressiva drag".⁷⁵ Samtidigt kom allt starkare krav på en demokratisering av utbildningssystemet; i den nämnda utredningen angavs FN:s deklARATION om mänskliga rättigheter som ett motiv till att vidga tillträdet till högre utbildning.

En del av trycket kom från arbetarrörelsen, som före andra världskriget hade varit tämligen ointresserad men nu såg ett ökande värde i ökad social mobilitet genom utbildning. Men det fanns också en allmän känsla av att det var nödvändigt att bredda intagningen till universiteten. Trots sina höga ideal hade vissa om än begränsade delar av den akademiska eliten i Sverige visat svag motståndskraft mot nazitysk påverkan. Även de svenska student-

⁷⁴ SOU 1935:2 s. 10.

⁷⁵ SOU 1952:29 s. 3.

organisationerna, som före kriget var mer intresserade av att hålla nere antalet akademiskt utbildade personer, omprövade sin politik och engagerade sig för en expansion av den högre utbildningen.

Allt detta innebar en mer aktiv hållning från statsmaktens sida under efterkrigstidens första decennier. De stora universitetsutredningarna avlöste varandra från fyrtioalet till sjuttioalet: U45, U55, U63 och U68. Universiteten kunde inte uppfylla sin roll i det nya efterkrigssamhället om de inte förändrades. Den tidigare nämnda utredningen *Vidgat tillträde till högre studier* hade pekat ut vägen framåt. Det var nödvändigt att undersöka hur stor den ”verkliga forskningsvolymen” var, särskilda utbildningslinjer för unga forskare borde inrättas och man ville se mer samverkan mellan institutionerna när det gällde lokalerna. Utredaren pekade framåt mot en förutsättningslös diskussion om universitetens organisation, uppbyggnad och administrativa struktur; det var nödvändigt att röra sig bort från den traditionella uppfattningen om ”ett ämne, en professor, en institution”.

Men även om detta var startskottet för decennier av genomgripande universitetsreform bör man hålla i minnet hur stark kontinuiteten med det förflutna var. ”Ännu efter andra världskrigets slut, vid mitten av 1940-talet”, heter det i Sten Lindroths historik över Uppsala universitet, ”var allting som vanligt i Uppsala. Studenterna var bara några tusen, de någorlunda jämnåriga kände varandra i stor utsträckning och nästan alla kunde placeras efter nationstillhörighet och matlag. En och annan överläggare trampade alltjämt Uppsalas gator...”⁷⁶ Friheten var ännu stor: studenterna på de fria fakulteterna kunde fritt välja sina studier, professorerna var fortfarande tämligen enväldiga på sina institutioner, universitetens styrdes kollegialt av fakulteterna och en rektor som var vald av lärarna och de externa forskningsmedlen spelade en begränsad roll. Staten hade som tidigare makten över tillsättningarna, bestämde anslag och löner och inrättade nya institutioner och utbildningar.

Systemet var extremt centraliserat när det gällde de organisatoriska ramarna, regeringen fattade till och med beslut om inrättandet av nya vaktmästar- och sekreterartjänster. Det var ett balanserat förhandlingsspel som var relativt lättmanövrerat på grund av sin begränsade omfattning; mycket kunde lösas i direkt-

⁷⁶ Lindroth s. 230.

kontakter mellan eklelesiastikdepartementet, universitetskanslern, universiteten och enskilda lärostolsinnehavare.

1955 års *universitetsutredning* (U55) tog ännu ett kliv i den nya riktningen. Manträt om att det var nödvändigt med en ”allsidig och förutsättningslös prövning” av hur högre utbildning och forskning var organiserad upprepades. Men nu var det inte bara ord längre, förslagen blev skarpare och grep in mer direkt i den vardagliga verksamheten på universitet och högskolor. Man räknade med en ”explosionsartad tillströmning av studenter” i mitten på 60-talet; hela ”ramen för den akademiska undervisningen var för trång”.⁷⁷ De spärrade utbildningarna på yrkeshögskolorna betraktades inte som något större problem. Där hade man kontroll över tillströmningen och studenterna fördes igenom utbildningen på ett organiserat sätt som garanterade att de flesta tog examen i den anvisade takten. Det som var bekymmersamt var studenterna på de fria fakulteterna, framför allt i humanistiska ämnen. Vid Lunds universitet lämnade till exempel 40 procent av humanisterna universiteten utan examen, enligt en i samtiden ofta nämnd uppgift.⁷⁸

Ännu såg man inget behov av att spärra intaget till de fria fakulteterna. Tvärtom infördes den så kallade ”automatiken” 1958, det vill säga att universitet och högskolor skulle tilldelas anslag utifrån den årliga tillströmningen av studenter. Men i gengäld genomfördes en rad reformer när det gällde undervisningen i syfte att se till att studenterna tog examen inom rimlig tid. Undervisningen reglerades mer detaljerat, bland annat med riktlinjer för hur stora seminariegrupper skulle vara. Den lärarledda undervisningen ökades. För att universitet och högskolor skulle klara av detta infördes en ny tjänstekategori, universitetslektorer, som skulle undervisa på grundnivå. Professorernas undervisningsplikt skulle därmed koncentreras på forskarstudenterna.

Utredarna menade att detta inte hotade sambandet mellan forskning och undervisning; så länge båda verksamheterna föregick under samma tak var det inte nödvändigt att alla forskare undervisade och att alla lärare forskade. Fördelen med denna reform var att även avancerad forskning kunde bedrivas inom universitetet i stället för att flytta ut till självständiga forskningscentra, vilket skedde i många andra länder. Nackdelen var en kategoriklyvning som förstärkte en allmän tendens inom det

⁷⁷ SOU 1957:24, s. 9.

⁷⁸ Fehrman s. 310.

akademiska systemet att betrakta forskning som viktigare och finare än undervisning.

Massuniversitetets genombrott

Men införandet av lektorer och detaljreglering av storleken på seminariegrupper löste inte problemen. De första årskullarna ur den stora fyrtiotalistgenerationen hade nått universitetsåder. Antalet studenter fortsatte att öka bortom prognoserna och frågan om hur man skulle hantera den ökade tillströmningen blev alltmer akut. Det högre utbildningssystemet växte också: Göteborgs högskola hade blivit universitet 1954 och fick sällskap av Stockholms högskola 1960. Nya lärosäten grundades: Umeå universitet (1965) samt universitetsfilialer i Växjö, Karlstad, Örebro och Linköping (1967). I början av sextioalet skapades också Universitetskanslerämbetet (UKÄ) för att klara av expansionen, samtidigt som ett nytt studiestödssystem infördes. Det nybildade UKÄ tillsatte 1966 en arbetsgrupp som skulle rubba en av grundstenarna i den humboldtska ordningen, nämligen studiefriheten.

UKAS (Universitetskanslersämbetets arbetsgrupp för fasta studiegångar), som gruppen hette lade 1968 fram ett förslag om att införa fasta studiegångar på samma sätt som på de mer yrkesinriktade akademiska utbildningarna. UKÄ skulle fastställa utbildningsplaner för de 35 utbildningslinjer som skulle inrättas. Syftet var att reglerade studier skulle resultera i att fler studenter tog examen inom utsatt tid. Detta väckte också frågan om man skulle införa spärrar, det vill säga begränsa intagningen även på de fria fakulteterna.

Samtidigt naggades den fria forskningen i kanten, om än lite mer i det tysta eftersom det här handlade om faktiska resurstillskott och inte om omfördelningar och omprioriteringar av befintliga forskningsanslag.⁷⁹ När forskningsråden instiftats på fyrtiotalet hade det betraktats som självklart att statens roll var att främja grundforskning utan krav på omedelbar utdelning – enligt principen ”nyfiken vetenskapsman gör slumpartad upptäckt som visar sig ha förvånansvärt stor praktisk tillämpning” Men under sextioalet växte den så kallade sektorsforskningen fram, det vill säga problemorienterad forskning som initierades av den statliga förvaltningen men utfördes av forskare anställda på universitet och

⁷⁹ Nybom 1997, s. 105-135.

högskolor. Regeringen skapade nya organ som styrdes av samhälleliga planeringsbehov och inte inomvetenskaplig kunskapsutveckling, bland andra Byggforskningsrådet och Styrelsen för teknisk utveckling.⁸⁰

Övergivandet av de traditionella humboldtska idealen väckte starka protester både från höger och vänster. Traditionella försvarare av universiteten såg det som ett statligt ingrepp i den akademiska friheten, samhällskritiska studenter betraktade reformplanerna som en anpassning av utbildningssystemet till den kapitalistiska industristaten. ”Förr, när universiteten frekventerades av överklassen var friheten total, men nu, när folkets massor strömmar in, måste utbildningen styras”, skrev en student i studenttidningen *Gaudeamus*.⁸¹ Missnöjet ställdes på sin spets vid Kårhusockupationen i maj 1968 då utbildningsminister Olof Palme tvingades försvara den socialdemokratiska utbildningspolitiken inför arga studenter.

Högskolereformen 1977: skapandet av ett enhetligt nationellt högskolesystem.

Men det rubbade inte ledande politikernas entusiasm. UKAS-förslaget bantades visserligen (nu hette det PUKAS) en aning – de 35 utbildningslinjerna blev 18 – men genomfördes 1969 tillsammans med ett nytt poängsystem som avskaffade det gamla begreppet ”betyg”. Arbetsformerna på universitetet förändrades under intryck av kravet på ökad demokrati; de akademiska institutionerna skulle nu ledas av styrelser med lärar- och studentrepresentanter under ledning av prefekten. Makten försköts från det kollegiala styret mot det byråkratiska:

... efter hand fick en ny funktion fäste. Dess bärare kallades prefekt. Prefekten blev en byråkratisk funktion... och blev på det sättet den centrala administrationens förlängda arm. Under ett antal år rådde en viss jämvikt mellan professor och prefekt. Prefekten var sultanen med den världsliga makten, professorn kalifen, den andlige ledaren.⁸²

UKAS var dock bara början på en rörelse mot ökad anpassning till arbetsmarknaden. 1968 års *universitetsutredning*, som blev färdig

⁸⁰ Se Persson.

⁸¹ Berggren 2010, s. 394.

⁸² Lindh 2010 s. 18.

1973, blev en lovsång till samhällsplanering och nyttotänkande med några enstaka brasklappar om att högre studier också kan gynna den personliga utvecklingen. Målet var att "all högskoleutbildning skall förbereda för den framtida yrkesverksamheten" och att den högre utbildningens "dimensionering, lokalisering och organisation" samordnades. Det innebar att det var riksdagens uppgift att fastställa antalet platser för varje studieområde. Men det fanns också en stark jämlikhetssträvan att öppna upp högskolan för nya studentkategorier.

U68 stöttes och blöttes under större delen av sjuttioalet. Den första propositionen lades fram av regeringen Palme 1975 och två år senare genomfördes den dittills största reformen av svensk högre utbildning. Målen var

*Att ytterligare öka utbildningens tillgänglighet, särskilt för andra studerandegrupper än de traditionella, och därmed främja den sociala utjämningen,
Att bredda och differentiera det samlade utbildningsutbudet, särskilt med hänsyn till anknytning till arbetsmarknaden och förnyelsen av arbetslivet,
Att demokratisera utbildningens organisation och anpassa dess verksamhetsformer till en mer allsidig rekrytering av studerande*⁸³.

Det fanns en del partipolitiska nyansskillnader i inställningen till U68: Socialdemokraterna lade ofta mer tonvikt vid arbetsmarknad och forskning, för Centern var grundandet av nya högskolor utanför de expansiva storstadsområdena särskilt viktigt medan Folkpartiet och Moderaterna tenderade att vara lite mer ömsint inställda till traditionella bildningsideal. Men det rådde en övergripande konsensus om inriktningen och 1977 års högskole-reform antogs i politisk enighet.

Reformen var ett resultat av två decenniers strävan att skapa ett uniformt högskolesystem. En mångfald av lärosäten och utbildningsinrättningar fördes nu samman under gemensam ledning, terminologi och lagstiftning. Ett antal nya lärosäten grundades vid sidan av de existerande universitetsfilialerna: Västerås/Eskilstuna, Borås, Gävle/Sandviken, Jönköping, Kalmar, Kristianstad, Sundsvall/Härnösand, Östersund och Falun/Borlänge. Under 1980- och 1990-talen tillkom ytterligare högskolor. I enlighet med U68-förslaget totaldimensionerades hela systemet på central nivå. Regeringen fastställde ett hundratal utbildningslinjer. Den

⁸³ Citerad i Högskoleverket 2006 s. 11.

akademiska terminologin moderniserades: den traditionella "fil. kand."-examen förvandlades till "Högskoleexamen i enskilda ämnen", en avskräckande restpost för de förvirrade själar som inte valt någon utbildningslinje.

Men samtidigt som den högre utbildningen strömlinjeformades minskade forskningsanknytningen. Ansvaret för forskning och undervisning delades upp mellan fakultets- (ansvariga för forskning) och linjenämnder (ansvariga för utbildning) vilket försvagade sambandet mellan de två verksamheterna eftersom pengarna nu kom från olika källor. I linjenämnderna var en tredjedel av ledamöterna representanter för yrkeslivet. Dessutom fick inte de nya lärosätena några forskningsresurser, vilket ytterligare förstärkte klyftan mellan undervisning och forskning.

Men en tendens döljer en annan, som Mao Zedong har påpekat. Fram till nu hade universiteten varit administrativt självständiga enheter som haft ett direkt förhållande till staten. Men den nya nationella högskolan kunde inte längre detaljstyras med statligt tillsatta vaktmästare och direkta förhandlingar mellan enskilda lärosäten och Universitetskanslersämbetet. "En väsentlig utgångspunkt för U68:s organisationsförslag är att skapa förutsättningar för en betydande decentralisering av beslutsfattandet...", som det hette i utredningen.⁸⁴ Sverige delades in i sex högskoleregioner inom vilka befintliga universitet och högskolor underställdes en gemensam regional styrelse. Denna decentralisering innebar en viss tillbakarullning av den statliga styrningen, men de nya externa intressen som gjorde sitt intåg hade i bland mer bestämda och konkreta krav på vad universitet och högskolor skulle leverera än vad regering och riksdag haft:

... utvecklingen under 1970-talet innebar [inte] en maktexpansion från den centrala statsmaktens sida... denna period karaktäriserades av att statsmakten gradvis abdikerade från sitt traditionella ansvar till förmån för lokalpolitik, privata och offentliga byråkratier samt studentorganisationer.

menar Thorsten Nybom.⁸⁵ I det avseendet innebar 1977 års högskolereform startpunkten på en process där staten skulle komma att delegera allt större administrativ frihet, till exempel när det gällde budget och anställningar, till de enskilda lärosätena.

⁸⁴ SOU 1973:2, s. 55.

⁸⁵ SACO/SULF s. 139.

Men maktbalansen förändrades också inom lärosätena. Att staten drog sig tillbaka innebar inte nödvändigtvis att universitetsledning och lärarkollektivet fick mer makt. Det klassiska humboldtidealet hade utgått från att det fanns två tydligt dominerande maktspelare inom högre utbildning och forskning: staten och universiteten. Även om de inbördes relationerna mellan dessa aktörer formats av en komplicerad blandning av samarbete och konflikt hade själva spelplanen varit binärt lättöverskådlig: den enes vinst var den andres förlust.

Nu kom nya grupper in i maktkampen; akademikerna hamnade i en "multi-actor setting".⁸⁶ Detta blev inte minst tydligt i utformningen av lärosätenas styrelser. Där satt förvisso rektor som ordförande med ett antal representanter för fakulteten. Men vid bordet tog nu även studenter plats. Spärrningen och de fasta studiegångarna hade visserligen inskränkt den individuella studiefrihet som det humboldtska idealet stipulerade. Men i gengäld fick de ökat kollektivt inflytande i de nya styrelserna.

"Representanter för allmänintresset" tog också plats i ledningen för svenska universitet och högskolor. Till en början hade dessa fackföreningsledare, företagare, politiker och så vidare begränsat inflytande men efter 1988 fick de majoritet i styrelserna. Detta speglade på många sätt en rimlig strävan att bryta det som uppfattades som akademisk isolering, det berömda elfenbenstornet. Hur stort reellt inflytande dessa nya krafter har haft i praktiken är svårt att bedöma. En del akademiker jag har pratat med på de större universiteten menar att styrelserna inte har så stora möjligheter att påverka verksamheten. Den före detta statssekreteraren och statsvetaren Agneta Bladh menade i en artikel i *Higher Education Policy* 2007 att det externa inflytandet på den lokala och regionala nivån blev mycket starkt, särskilt när det allierade sig med grupper inom lärosätet: "With a relatively weak academic leadership, the different parts of the institution can shape alliances with external actors in order to gain support with funding and other facilities", skriver hon och tillägger ominöst: "These are not always in line with the interest of the institution as a whole".⁸⁷

⁸⁶ Burton Clark citerad i Bladh s. 248.

⁸⁷ Bladh s. 254.

Vinden vänder under åttiotalet

Efter sjuttioalets stora omstrukturering av den svenska högskolan kom en motreaktion. Systemet fortsatte visserligen att byggas ut, även om antalet studenter inte ökade lika kraftigt som under sextioalets. Kritiken började växa, inte bara mot 1977 års reform utan också mot mer långsiktiga tendenser i svensk högskolepolitik. Bara inom några år kom det smärre justeringar av reformen. Studenterna inom humaniora och samhällsvetenskap visade till mångas förvåning ett fortsatt intresse för att själva komponera sin utbildning. Begreppet "filosofie kandidatexamen", som 1977 hade avskaffats till förmån för "Högskoleexamen i enskilda ämnen", återinfördes. I sig var det en nomenklaturfråga, men ändå ett tydligt tecken på att den strävan efter enhetlighet och utrensning av traditionell akademisk terminologi som präglade U68 var på retur. År 1988 avskaffades också de regionstyrelser som hade haft ansvar för alla lärosäten inom ett visst geografiskt område.

I det tysta skedde också förändringar i synen på förhållandet mellan marknaden och lärosätena som förebådade ett kommande paradigmskifte. År 1985 skrevs högskolelagen om för att ge universitets- och högskoleanställda forskare möjlighet att ta extern anställning eller uppdrag inom sina forskningsområden, något som inte varit tillåtit tidigare. Det uttalade syftet var att förbättra Sveriges konkurrenskraft och uppmuntra ekonomisk tillväxt. Förbehållet var att dessa externa uppdrag inte fick äventyra forskningens integritet.⁸⁸

Men det hade också uppstått en mer djupgående strukturell kritik. Allt fler hävdade att expansion och social bredd i rekryteringen prioriterats på bekostnad av undervisningens och forskningens kvalitet. Sverige riskerade att förlora i internationell konkurrenskraft på grund av den bristfälliga högre utbildningen. I en debattbok som kom ut 1990 skrev den förre rektorn för Handelshögskolan i Göteborg och "företagsdoktorn" Ulf af Trolle att man inte fick sky någon möda "för att få fram en intellektuell elit genom vår högre utbildning och forskning."⁸⁹

Alla skulle ha chansen komma in på universiteten men "slutprodukten" kunde inte vara underordnad jämlikhetens krav. af Trolle menade dessutom att den högre utbildningen i Sverige var underdimensionerad. Siffrorna på antalet studenter var uppblåsta

⁸⁸ Se Täljedal.

⁸⁹ Trolle s. 53.

eftersom 1977 års högskolereform fört in rena yrkesbildningar och gett dem akademisk status. År 1985/1986 fanns det mindre än 80 000 "riktiga" universitetsstudenter i Sverige vilket enligt af Trolle placerade Sverige i stryckklass internationellt. Examinationsgraden var också förfärande låg, rent av försumbar bland dem som inte gick på fasta utbildningslinjer. af Trolle satte fingret på en svag punkt i svensk högskolepolitik: breddningen var mer ett resultat av att tidigare yrkesutbildningar omdefinierats som akademiska snarare än ett verkligt öppnande för högre massutbildning.

Men kritiken riktade sig också mot vad många uppfattade som en nedprioritering av undervisningens status på bekostnad av forskningen. Detta problem var inte först och främst ett resultat av U68 utan hade sina rötter i den separering mellan undervisning på grundnivå som skett genom införandet av universitetslektorerna på femtiotalet. Under 1980-talet genomfördes en rad åtgärder för att stärka sambandet mellan undervisning och forskning. År 1986 avskaffades uppdelningen i undervisande och forskande lärare. Tre år senare tillsattes en utredning om undervisningen på högskolan där uppdraget var att överväga vad som kunde göras för "att den grundläggande utbildningens anseende och faktiska kvalitet kan fås att stiga".⁹⁰ Utredarna, som presenterade sitt resultat vintern 1992 under titeln *Frihet, ansvar och kompetens* föreslog att pedagogiska meriter skulle ges större tyngd vid lärartillsättningar.

Utanför högskolevärlden skedde samtidigt stora ideologiska förändringar. Tidsandan hade vänt och kritiken av centralbyråkrati och överdriven tilltro till rationell samhällsplanering växte sig allt starkare.

Sektorsforskningen började ifrågasättas, nu talade allt fler om vikten av den fria grundforskningen. Den andra effekten var en starkare betoning av lärosätenas administrativa frihet att styra sig själva. Denna ökade självständighet var en del av den allmänna rörelsen i västvärlden mot målstyrning och *New Public Management*. Tanken var att staten hade det yttersta ansvaret för offentliga nyttigheter som till exempel högre utbildning, men att styrningen skulle ske i efterhand genom kontroller och utvärderingar. År 1988 introducerades målstyrning i den svenska förvaltningen utan större diskussion.⁹¹

⁹⁰ SULF 2012 s 9.

⁹¹ De marknadsinspirerade (fast på något sätt planhushållningsliknande) styrningsstrategier som samlas under rubriken *New Public Management* utsätts nu för intressant vetenskaplig granskning, inte minst av statsvetare och historiker i Uppsala. Se arbeten av till exempel Shirin Ahlberg Öberg, Ylva Hasselberg m.fl.

De nya tankarna påverkade de politiska partierna över hela fältet. Såväl höger och vänster accepterade målstyrning som övergripande administrativ princip – till synes utan att uppfatta de ideologiska konsekvenserna. Däremot hade de politiska partierna olika prioriteringar. För socialdemokraterna – som hade makten under åttiotalet – innebar den nya inriktningen en lättare justering av den tidigare högskolepolitiken. Man halade hem från sextio- och sjuttioalets samhällliga nyttoperspektiv och betonade i stället den fria forskningens betydelse. Grundforskningen skulle stärkas och sektorsforskningen minska.⁹²

På den borgerliga sidan inspirerade nya idéströmningarna till ett radikalt reformprogram för den svenska högskolan. Grundtanken var att å ena sidan ökad administrativ frihet för universitet och högskolor och å andra sidan tydliga ekonomiska belöningsystem skulle höja såväl utbildningskvalitet som resultera i forskning som skulle stärka Sveriges internationella konkurrenskraft. När de borgerliga partierna vann valet 1991 skulle dessa tankar omsättas i en serie nya reformer.

Forskningspolitiken började stöpas om. Det fanns en politisk enighet om att dra ner på sektorsforskningen. Men frågan blev då om man skulle ge mer forskningsmedel direkt till universiteten eller stärka de nationella forskningsråden. Som regeringen Bildt med Per Unckel som utbildningsminister såg det hade forskningsråden en särskild strategisk betydelse. De hade möjligheten att kraftsamla och skapa miljöer av "internationellt ledande klass": "kreativa individer och möjligheter kan ges möjligheter att utvecklas utan att resurser för den skall långsiktigt låses upp."⁹³ Att ge pengar direkt till universiteten - så kallade fakultetsanslag - ansågs konserverande: "fakultetsanslagen låses ofta upp i fasta tjänster, vilket skapar onödigt tröghet och svårigheter att åstadkomma omprioriteringar till nya och angelägna områden och ändamål..." Resultatet blev en storskalig satsning på rörliga forskningsmedel som dessutom stärktes av att den borgerliga regeringen avvecklade löntagarfonderna och förde över pengarna till en rad nya forskningsstiftelser.

⁹² Benner s. 22.

⁹³ ibid 45.

1993 års utbildningsreform – staten rullar tillbaka?

Men den verkligt stora omvälvningen var 1993 års reform av högre utbildning. Regeringens uttalade syfte var att komma ifrån "det statliga inflytandet" inom högskolan. Systemet med utbildningslinjer avskaffades och ersattes av en examensordning där kraven för varje examen fastställdes. Ett nytt *per capita* - tilldelningssystem infördes som innebar att universitet och högskolor fick medel utifrån hur många studenter man hade och i vilken takt de genomförde sin utbildning. Därmed skapades en "marknad" där lärosätena dels tävlade om att locka studenter, dels måste se till att få en så hög genomströmning som möjligt. Till detta kom att hela den offentliga förvaltningen – av vilken lärosätena var en del – övergick till mer företagslikande modeller för styrning inspirerade av *New Public Management*:

Den interna hierarkin och linjestyrningen stärktes inom universiteten liksom vid skolor, sjukhus och de flesta offentliga myndigheter. Den egna organisationens identitet betonades och universitetslandskapet kom alltmer att liknas vid en marknad präglad av konkurrens och allianser.⁹⁴

Dessutom ombildades två lärosäten - Chalmers Tekniska Högskola och Högskolan i Jönköping - till privata stiftelser med hjälp av medel från de avvecklade löntagarfonderna.

Statens roll hade därmed förändrats från planering och hantering av lärosätenas anslagsframställningar till att granska och utvärdera i efterhand. Denna process hade redan påbörjats under den tidigare socialdemokratiska regeringen. Men nu tog den fart ytterligare. Universitets- och högskoleämbetet (UHÄ) lades ner och ersattes av flera myndigheter, däribland Verket för högskole-service. Namnbytet underströk det nya synsättet: högskolor och universitet skulle få både större frihet och ansvar, medan staten skulle tillhandahålla stödfunktioner och kvalitetssäkra utbildning och forskning. I det nya tankesättet fanns också ett tydligare fokus på högskoleledningarna. Nu krävdes starka chefer och kompetenta ledningar, vilket inte ansågs förenligt med det kollegiala system som varit ett fundament i den västliga universitetstraditionen. Från och med 1993 utsågs en majoritet av styrelseledamöterna vid universitet och högskolor av regeringen, en ganska betydande

⁹⁴ Lindh 2010 s. 40.

stärkning av det direkta politiska inflytandet allt tal om frihet till trots.

Den styrande visionen var inte längre den akademiska frihetens ideal. Tillbakarullandet av staten sågs snarare som en samhälls-ekonomisk nödvändighet. Det gamla industrisamhället hade gett plats för ett nytt "kunskapssamhälle" och om Sverige skulle kunna hävda sig i denna nya värld var det nödvändigt att göra högre utbildning och forskning mer kreativ och kvalitativ genom ökad konkurrens. Som det hette i regeringens idéprojekt Agenda 2000: "De utmaningar Sverige står inför kräver vad som skulle kunna liknas vid en nationell mobilisering för kunskap och konkurrens."⁹⁵

Antalet studenter fortsatte att öka och närmades sig en nivå där hälften av årskullarna under 25 gick vidare till högre utbildning. Men expansionen motsvarades inte av nödvändiga resurser - även om det skedde en ökning - och många högskolelärare larmade om sjunkande utbildningskvalitet. Under 1990-talet ökade antalet studenter med omkring 80 procent medan antalet lärare bar ökade med 30 procent.⁹⁶ Marknadssystemet ledde också till tvära kast när det gällde antalet sökande till olika utbildningar, vilket skapade ekonomiska problem. Den autonomi som lärosätena fått innebar de facto oftast att de var tvungna att administrera och ta ansvar för besparingar. Den traditionella idén om fri vetenskap blev också än mer ideologiskt ansatt. I en globaliserad värld hade kunskap blivit en produktionsfaktor som krävde ett nära samarbete med näringslivet för att kunna utnyttjas fullt ut. Idealet var storskaliga tvärvetenskapliga forskningsprojekt som genererade praktiskt tillämpbara resultat.

Också socialdemokraterna, som återtagit makten 1994, anslöt sig till detta beställarperspektiv på forskning. I 1996 års forskningspolitiska proposition hette det att det var nödvändigt att pröva om "forskningen är tillräckligt samhällsrelevant".⁹⁷ Resultatet blev att universitet och högskolor blev tvungna att orientera sig mot alltmer marknadsekonomiska principer. Ledningstänkande hämtat från näringslivet trängde in i den traditionella kollegiala organisationen. Lärosätena blev "partners" i olika typen av samarbeten, började ägna sig åt "branding", reklam och logotyper. Detta krävde också kunskap kring och strategier för patentering, licenciering och royaltifrågor. De områden som var framgångsrika

⁹⁵ Benner s. 32.

⁹⁶ Barrling Hermansson s. 26.

⁹⁷ Benner s 90-98. Se även Nybom och Blomqvist s. 61.

när det gällde att dra in extern finansiering växte, medan grundutbildningen överläts åt, med Göran Blomquists ord, "hårt utnyttjade lärare".⁹⁸

Skapandet av de "thamska befodringsprofessorerna" kring sekelskiftet – möjligheten för lektorer att bli professorer - under den socialdemokratiska regeringen var visserligen en reform med goda avsikter: att öppna upp karriärmöjligheter för de undervisande och underordnade kategorierna inom högskolan, lektorer och adjunkter.⁹⁹ Dessutom behövdes det fler undervisande professorer inom den svenska högskolan; endast 14 procent av de tillsvidareanställda lärarna var professorer.¹⁰⁰ Men även om man hämtade inspiration i det amerikanska *tenure*-systemet blev det en halvmesyr. Reformen var underfinansierad: de nya professorerna fick inte den forskningstid som krävdes utan skulle i stället finansiera sin egen forskning med externa medel. Den uppgradering av undervisningen som 1992 års universitetsutredning pläderat för blev ännu en vacker men misslyckad målsättning. Skillnaden gentemot satsningen på forskning var markant:

Om kvalitet och innovation nu är ledstjärnor för forskningen, har utbildningen, särskilt i Europa, hamnat i bakvattnet och kan inte betraktas som något offensivt styrområde. Utbildningen är i huvudsak styrd efter idealet om utvidgning och expansion inom befintliga ramar. Även om utbildning ibland diskuteras i samma ordalag som forskning – excellens, kvalitet, spets – är den huvudsakligen ägnad att fungera som ekonomisk stötdämpare. Det är kvantitet, utvärdering och standardisering som är ledstjärnorna för utbildningspolitiken, åtminstone i Europa.¹⁰¹

Samtidigt var högskolan fortfarande en statligt styrd och reglerad verksamhet med begränsade möjligheter att utnyttja friheten på marknaden. På sätt och vis var det att "leka marknad" i ett blandekonomiskt system där man konkurrerade om externa medel. Problemet var att i båda fallen var resurserna knutna till specifika och skilda förpliktelser som inte gav lärosätena det handlingsutrymme som ett normalt företag i en marknadsekonomi har. Känslan av att den svenska högskolan var en "skvader" fångad mellan marknad och stat bredde ut sig, särskilt om man sneglade mot de framgångsrika amerikanska universiteten som lyckats hävda

⁹⁸ Nybom och Blomqvist s. 67.

⁹⁹ Se Herjevik.

¹⁰⁰ Herjevik s. 10.

¹⁰¹ Lindh 2010 s. 33.

sig så mycket bättre på den globala utbildnings- och forskningsmarknaden.

Entusiasm för ökad självständighet för universitet och högskolor var inte bara ett svenskt fenomen. I slutet av 1990-talet och i början av 2000-talet blev autonomi ett ledord i många europeiska länders högskolepolitik och även en rad internationella och mellanstatliga organ som EU, OECD och Europarådet. År 1988, vid Bolognauniversitetets tusenårsjubileum, antog som nämnts i inledningen omkring 300 församlade universitetsrektorerna ett *Magna Charta* som förklarade att oberoende från politiska, ideologiska och ekonomiska maktgrupperingar var en förutsättning för att universitetet skulle kunna uppfylla sin roll som dynamiska intellektuella centra inom ett enat Europa. Dessa tankar kodifierades tio år senare i Bolognadeklarationen. Men samtidigt blev betoningen starkare på ekonomisk samhällsnytta, effektivitet och förbättrad konkurrenskraft. Självständighet var nödvändigt för att de europeiska universiteterna skulle kunna hävda sig på den globala marknaden och lösa de problem som det europeiska samarbetet stod inför. År 2006 tog Europeiska kommissionen ställning för ökad akademisk självständighet i sin "agenda för universitetens modernisering".¹⁰² Två år senare lämnade OECD en policyrekommendation för högre utbildning där det hette att "plans for empowering institutions may include legislation permitting institutions to be established as self-governing legal entities in the form of foundations or not-for-profit corporations."¹⁰³

Samma år kom också en svensk utredning som tog avstamp i den internationella rörelsen mot ökad autonomi, *Självständiga lärosäten* (SOU 2008:14). Den presenterade ett smörgåsbord av möjligheter: 1) fullständig autonomi, 2) ökad frihet inom gällande ramar, eller 3) skapandet av en ny offentlighetsrättslig form för högskolan som markerade dess särskilda ställning i samhället.

Men när utredningen presenterades möttes den av begränsad entusiasm. Ett problem var att verklig självförvaltning krävde att staten överlät alla högskolefastigheter till de enskilda lärosätena, något Finansdepartementet bestämt motsatte sig. Men det kom också en reaktion från den akademiska världen. Ställda inför möjligheten av att förlora det skydd som staten erbjöd vände sig många forskare och lärare mot planer på ökad autonomi. Här kom

¹⁰² SOU 2008:14 s. 73.

¹⁰³ SOU 2008:14 s. 78.

de inre konflikterna i den akademiska friheten fram. För högskoleforskarna var staten en beskyddare av deras individuella frihet att forska fritt gentemot högskoleledningar som ville göra olika prioriteringar utifrån mer andra och ofta mer marknads-ekonomiska aspekter.

Autonomiutredningen ledde inte till någon formell förändring av universitetens förhållande till staten, de förblev myndigheter. Men inom denna ram fortsatte förändringar av universitetens inre styrelseformer som ledde till att universitetsledningarna fick större makt i förhållande till de traditionella akademiska beslutsformerna. Den politiska styrningen minskade genom att regeringen 2009 gav rektorn rätt att föreslå styrelseledamöter som sedan automatiskt skulle godkännas av staten. Därmed ökade rektorns makt betydligt, men rörelsen bort från en kollegial organisation mot den linjestyrning som präglar företag och förvaltningar fortsatte:

... i motsats till den konstitutionella utvecklingen för andra självständighetskrävande offentliga åtaganden, som domstolsväsendet och den statliga revisionen, har riksdag och regering valt att avreglera den institution som inom universitet och högskolor både historiskt och i nutid hanterat den akademiska friheten, nämligen fakultetsnämnderna.¹⁰⁴

Och där står vi nu.

¹⁰⁴ Ahlbäck Öberg s. 288.

5 Hur har den akademiska friheten förändrats av övergången från elit- till massuniversitet?

Den kronologiska skildringen framhäver den dialektiska karaktären i svensk högskolepolitik, hur 1977 års omdaning var en reaktion på det traditionella universitetet och hur 1993 års högskolereform i sin tur blev en reaktion mot 1977. Men för att kunna blicka framåt är det nödvändigt att göra en mer tematisk analys. Nedan kommer jag att sammanfatta och diskutera hur den akademiska friheten i dess olika aspekter har påverkats av de senaste femtio årens utveckling.

Den enskilde forskarens frihet

Av alla de olika varianterna av akademisk frihet är den enskilda forskarens rätt att välja sin forskningsuppgift den som synbart står starkast. Den skrevs till och med in i högskolelagen och ingen utredning eller debattör har under det gångna halvsekleet öppet ifrågasatt forskningens frihet i denna mening. I en studie från 2004 om akademisk frihet konkluderade Li Bennich-Björkman att ingen av de forskare hon intervjuat heller uppfattade sig som utsatta för direkt styrning, ”i bemärkelsen att någon eller några avgör vilka problem de får ägna sig åt eller beordrar dem att avsluta forskning på grund av att resultaten inte blir de förväntade”.¹⁰⁵ Den negativa forskningsfriheten – frånvaron av yttre hinder – är intakt.¹⁰⁶ Om detta förhållande har förändrats under de senaste åren är svårt att bedöma; man kunde tänka sig att starkare profilering från lärosätenas sida skulle kunna påverka forskningsfriheten negativt.

¹⁰⁵ Bennich-Björkman s. 27.

¹⁰⁶ Barrling Hermansson s. 18.

Däremot har övergången från elit- till massuniversitet radikalt ändrat villkoren för den positiva forskningsfriheten, det vill säga möjligheten att få finansiering till en fritt vald forskningsuppgift. Detta påverkas i hög grad av de ekonomiska och institutionella maktresurser som den enskilde forskaren har till sitt förfogande.

De första åren efter andra världskriget finansierade högskolor och universitet fortfarande det mesta av sin forskning genom fakultetsmedel som tilldelats av staten. Även om det fanns stora resursskillnader mellan olika professorer och institutioner låg makten i hög grad hos de lokala forskarna, framför allt professorerna; det var deras bedömningar och intressen som styrde vad det skulle forskas kring. Grundforskning, präglad av inomvetenskapliga frågeställningar, var prioriterad.

Under femtio- och sextioalet ökade den andel av forskningen som finansierades av externa medel, framför all tack vare sektorsforskningen och de nationella forskningsrådets växande betydelse. Förändringen drevs av förväntningar på mer samhällsnyttig och relevant forskning och efter hand också misstankar om att de traditionella strukturerna inte var tillräckligt konkurrensutsatta för att möta ökade kvalitetskrav. ”Jämlig finansiering som till stor del baseras på antalet anställda och studenter ersätts av en finansiering som tillåter särskilda områden, projekt och akademiska forskare att gynnas framför andra”, som en vetenskapssociolog har uttryckt det.¹⁰⁷ De externa finansiärerna blev allt starkare och medvetna aktörer: ”These actors regard the universities as important contributors to the welfare and growth of society. They try to interact closely with the universities.”¹⁰⁸

Argumentet mot att låta lokala universitetsinstitutioner ha monopol på tilldelningen av forskningsmedel är att de öppnar för godtycklighet och vänskapskorruption i de vetenskapliga bedömningarna. *Peer review* på nationell nivå kan i detta perspektiv betraktas som ett sätt att försäkra den enskilde universitetsforskaren om självständighet gentemot sin närmaste omgivning; ”forskningens frihet” ökade eftersom fler personer kunde konkurrera om befintliga resurser. Men ur ett lokalt perspektiv blev resultatet en relativ inskränkning av den traditionella friheten att styra över forskningsresurserna. Mer generellt har det ökade inslaget av extern finansiering också medfört tilltagande anpassning till samhällseliga intressen av olika slag. Forskarna utformar ofta

¹⁰⁷ Citerad i Bennich-Björkman s. 12.

¹⁰⁸ Bladh s. 256.

sina ansökningar i förhållande till örnmärkta program. Återigen är det svårt att hävda att detta har inneburit någon absolut minskning av forskningens frihet, det handlar om forskning som sannolikt inte skulle ha kunnat ske inom begränsade fakultetsmedel. Men styreffekten är ändå verklig på lokal nivå: själva strukturen på det enskilda lärosätets forskning har förändrats i riktning mot ökat externt beroende.

Sedan 1980-talet har andelen externa medel ökat kraftigt och står i dag för omkring 50 procent av all forskning vid universitet och högskolor.¹⁰⁹ Dessutom byggdes beroendet av utomstående medel in de tidigare nämnda befordringsprofessorerna. Även om villkoren för traditionella professorer hade varierat skapade detta en helt ny situation med ett hungrigt professorsproletariat som ständigt tvingas jaga pengar. Det som i viss mån förbättrade situationen var att systemet blivit mer pluralistiskt och att det fanns fler möjliga forskningsfinansiärer än tidigare.

Vilken typ av allokering av forskningspengar är då bäst för den akademiska friheten? På principiell nivå kan svaret inte bli entydigt. Lokal kontroll, å ena sidan, medför risken för inkräkthet och vänskapskorruption. Nationell *peer review*, å andra sidan, gynnar kanske ”excellens” men kan också leda till kortsiktighet och opportunistisk modieforskning. Dessutom innebär det omständliga ansökningsförfarandet ett energitapp på systemnivå. Utifrån den svenska högskolans erfarenheter under det senaste halvsekle står det tämligen klart större forskningsresurser bör gå direkt till universitet och högskolor – om man vill värna om den akademiska friheten.¹¹⁰

Kritiker menar att själva processen med att konkurrera om externa medel riskerar att leda till kortsiktighet och opportunistism.¹¹¹ Detta gäller inte minst naturvetenskap och medicin, där det finns en återkommande oro för att grundforskningen är hotad. ”Det förefaller”, menar en professor i strukturbologi citerad av Bennich-Björkman, ”som om politiska beslutsfattare betraktar forskning som vore den industriell tillverkning, en kran som man kan stänga av och sedan slå på vid behov. Problemet är bara att när

¹⁰⁹ Hyenstrand et al s. 5.

¹¹⁰ Invändningen mot denna ståndpunkt är att alltid att kvalitetskontrollen kommer att minska. Men numera finns det en omfattande forskning som visar på problemen med övertro på möjligheterna att styra med utvärdering. Man kunde ju tycka att den vetenskapliga disputationen och anställning vid en högskola eller ett universitet borde vara en grundläggande kvalitetskontroll. Om det inte är det har vi ett stort problem som måste åtgärdas på andra sätt än genom att ge mer pengar till råd och stiftelser.

¹¹¹ Bennich-Björkman s. 28.

man slår på kranen efter ett år så ¹¹²är forskaren för länge sedan ifrånsprungnen.” Liknande kritik har torgförts i olika debattartiklar med jämna mellanrum under senare år. ”Strategiska satsningar har lett till likriktning, skev jämställdhet och idéinavel, orsakat av otydliga karriärvägar och snedfördelade resurser. Här krävs långsiktiga, individuella och flexibla bidrag, samt ett ständigt tillflöde av nya begåvningar”, menade till exempel 22 yngre forskare i en debattartikel i *Dagens Nyheter* den 3/2 2012.¹¹³ En bra sammanfattning av situationen har getts av Ulf Sandström:

*Paradoxen i modern forskningspolitik är att universitetens fria och ”oberoende” institutioner samtidigt är högggradigt beroende av externa bidrag från framför allt statliga eller halvstatliga organ. Talet om akademisk frihet kan därför, av den som är cyniskt lagd avfärdas som en mytbildning.*¹¹⁴

Den uppenbara slutsatsen är de direkta anslagen till lärosätena måste öka om den akademiska friheten ska kunna bevaras eller till och med återupprättas. Forskarna behöver starka lokala institutioner för att motverka den styrningsmakt som finns i råd, stiftelser och andra externa organ. Dessutom är det viktigt att det finns individuella medel som står till de enskilda forskarnas förfogande i form av garanterad forskningstid i tjänsten.

Den traditionelle professorn (den högsta forskningstjänsten) hade en hög grad av suveränitet inom sin institution: han (det var för det mesta en han) hade ofta forskningsmedel inom sin tjänst, han var oavsättlig, hade en stark position inom universitetshierarkin, var inte utsatt för någon form av kvalitetssäkring annat än sedvanlig inomakademisk granskning av sitt arbete och kunde överlåta undervisning på grundnivå till docenter, doktorander/licentiander och t.o.m. amanuenser.

Decentralisering, ökad autonomi för lärosätesledningarna och ett ökat inflytande för andra grupper av anställda och studenter liksom ett gradvis ökat inslag av politik, organisationsväsen och näringsliv i högskolestyrelserna innebar att professorerna fick minskat inflytande inom sin högskola eller universitet. I sig innebar detta inte någon direkt inskränkning av möjligheten att fritt välja forskningsuppgift. Men det innebar att professorerna måste manövrera i en ny

¹¹² Ibid s. 30.

¹¹³ I princip är väl detta idén med ett forskningsuniversitet: att individuella forskare har långsiktigt tryggade medel.

¹¹⁴ Citerad i Melander s. 156.

administrativ verklighet som dels tar mer tid i anspråk, dels kräver mer dialog och anpassning till externa samhällsintressen när det gäller ledningen av den egna institutionen. Högskolan har byråkratiserats vilket kräver att forskarna avsätter på mer tid och energi på administrativa göromål. I Bennich-Björkmans rapport talar en forskare om en fullkomligt ”förlamande byråkratisering: ”budgetplaner och internrevisioner är mycket viktigare än undervisning och forskning”.¹¹⁵ Det kanske är en överdrift. En undersökning från högskoleverket 2010 visar att den del av sin arbetstid som professorer, lektorer och adjunkter ägnar åt administrativa göromål är omkring 15 procent, vilket för den utomstående inte ter sig som orimligt. Men problemet kanske inte är den exakta arbetstiden, utan en känsla av bristande fokus på kärnverksamheten: forskning och undervisning.¹¹⁶

Sett ur den enskilde forskarens perspektiv har en avlägsen statsmakt ersatts av en alltmer aktivistisk lärosätesledning. Självständiga universitet och högskolor som agerar på en internationell kunskapsmarknad förutsätter en ledning som kan prioritera resurser, ta strategiska beslut, vårda varumärket och säkerställa kvalitet. Allt detta har lett till en försvagning av den enskilda forskarens och den enskilda institutionens självständighet inom det autonoma lärosätet. De senaste åren har till exempel ett antal lärosäten (Uppsala, Örebro, Göteborg etc.) sjösatt omfattande interna utvärderingar med hjälp av internationella forskare som granskat kvaliteten i den egna verksamheten.¹¹⁷ Arbetsrättsliga förändringar har också lett till att professorer inte längre har samma exklusiva anställningsskydd som tidigare, även om de naturligtvis omfattas av den allmänna anställningstryggheten. 1991 års befordringsreform syftade till att skapa en mer enhetlig karriärstruktur, men de nya befordringsprofessorerna fick en svagare position, både rättsligt och i termer av tjänstevillkor för forskning, eftersom de var tvungna att skaffa sina egna forskningsmedel.

Rent strukturellt innebär denna försvagning av professorers och andra forskares ställning inom högskolan också en urholkning av deras akademiska frihet. De har inte tid att forska i samma omfattning som tidigare på grund av administrativa göromål och

¹¹⁵ Bennich-Björkman s. 45.

¹¹⁶ Högskoleverket 2010 s. 5.

¹¹⁷ Se t.ex. Uppsala universitets utvärdering *Kvalitet och förnyelse 2011* (tillgänglig på nätet).

deras möjligheter att styra lärosätena på ett sätt som gynnar deras egna forskningsmöjligheter har minskat.

Att professorers och andra forskares institutionella makt minskar i övergången från elit- till massuniversitet är sannolikt oundvikligt. Mängden och variationen av studenter, storleken på institutionerna, ökningen av antalet anställda och de alltmer omfattande kontakterna ned omvärlden kräver en stark och effektiv administration. Att lärosätenas ledningar utvärderar den egna verksamheten verkar också förnuftigt – inte minst därför att det stärker högskolan eller universitetet som självständig institution. Men den innebär också att den enskilda friheten för lärarna minskar. En möjlig lösning är att bygga in ekonomiska garantier som säkrar forskarnas individuella självständighet.

Den enskilda lärarens frihet

Lärofriheten är sannolikt den akademiska frihet som har ägnats minst uppmärksamhet i Sverige. När den aktualiseras handlar det för det mesta om lärare som på anklagats för att ge uttryck för åsikter som ligger utanför den allmänna yttrandefrihetens ramar. I början av 1990-talet riktades till exempel stark kritik mot vissa lärare vid teologiska institutionen i Uppsala för antisemitiska värderingar.¹¹⁸ Det mest uppmärksammade fallet är sannolikt den så kallade Mattisaffären 1997, då en doktorand i sociologi i Umeå lät en nazist föreläsa om sin världsbild. I det rättsliga efterspelet dömdes han för hets mot folkgrupp och forskarstudenten avskildes från sin utbildning.¹¹⁹

Som *National Education Association* i USA har uttryckt det: "Controversial issues should be part of the instructional program when, in judgment of the professional staff, the issues are appropriate to the curriculum and to the maturity of the students."¹²⁰ Mot detta står dels de allmänna inskränkningar som finns i yttrandefriheten när det gäller till exempel hets mot folkgrupp, dels det vetenskapliga ansvar som är förutsättningen för lärofriheten. Den måste, *pace* Weber, framför allt tolkas som den enskilde lärarens rätt att framföra sina vetenskapligt grundade

¹¹⁸ Se Arvidsson.

¹¹⁹ Wikipedia.

¹²⁰ Kallerud s. 21.

hypoteser och tolkningar av verkligheten, inte torgföra politiska uppfattningar.

I vilket fall är det generellt sett ovanligt med kontroverser om lärofriheten inom den svenska högskolan. Enligt Barrling-Hermansson som intervjuat universitetslärare om deras akademiska frihet upplever samtliga att det finns ett stort utrymme att utforma undervisningen efter eget huvud.¹²¹ Det kan vara ett hälsotecken: en anda av pluralism och öppenhet råder inom den svenska högskolan. En mer negativ tolkning är att undervisningen är så instrumentellt inriktad att den inte väcker debatt, motsägelselust och reflektion

Svenska högskolelärare har alltså en stor negativ frihet, det finns få formella hinder för dem att uttrycka sig fritt i undervisningen. Däremot blir svaret mer oklart om man betraktar lärofrihet också som en positiv rätt till att bedriva vetenskapligt kvalificerad undervisning. Här finns för det första frågan om tillräckliga resurser till undervisning: arbetsbörda, gruppstorlek, förberedelse-tid. Dessutom kan man ifrågasätta hur stor den individuella lärofriheten kan bli inom ett system där kursutbud och upplägg bestäms på kollegial nivå i institutionsstyrelse. Som undervisande forskarstudent fick författaren till denna rapport en gång hembesök av en (tf.) studierektor som ville försäkra sig om att innehållet i den kurs jag undervisade i inte var "för marxistisk".¹²²

Men det finns också en strukturell dimension. Undervisning har låg status i det svenska högskolesystemet (mer om det i nästa avsnitt) och incitamenten för lärarna att kanalisera sin kreativitet och begåvning till seminarierum och föreläsningssalar är svaga. Universitetslärare på grundnivå upplever dessutom ofta att studenternas förkunskaper från gymnasieskolan är så dåliga att de inte kan bedriva kvalificerad undervisning: "... det kan röra sig om fundamentala saker egentligen, som läs och skrivkunnighet", menar en lärare i statskunskap.¹²³ Vidare kan man ställa frågan om det tämligen unika svenska systemet där terminen ofta delas upp i intensiva korta delkurser är pedagogiskt optimalt; läraren får begränsad kontakt med studenterna.

¹²¹ Barrling-Hermansson s. 31.

¹²² Avsikten var kanske inte fullt så politisk som det verkar. Det tycks mest ha handlat om vederbörande ansåg att kurslitteraturen var för avancerad, vilket på något sätt var "marxistiskt".

¹²³ Barrling s. 44.

Sambandet mellan forskning och undervisning

Det nära sambandet mellan forskning och undervisning har försvarats som ett ofrånkomligt fundament för all universitetsutbildning. Som professorn i statsvetenskap Kjell Goldmann har uttryckt det:

För det första: högskoleutbildning har förfelat sitt syfte, om dess innehåll inte svarar mot aktuell forskning och om den försummar närkontakt med forskningsprocessen. För det andra: ingen universitetspedagogisk metod kan ge det engagemang och den insikt som följer av att läraren undervisar inom sitt forskningsområde. För det tredje: grundutbildningen är lika viktig som forskarutbildningen för de vetenskapliga disciplinernas framtid och bör därför engagera deras mest kvalificerade företrädare.¹²⁴

Men det finns också de som menar att kopplingen mellan forskning och undervisning har blivit ett meningslöst mantra som har lite att göra med det som pågår i verkligheten på svenska universitet och högskolor. Det humboldtska idealet är inte möjligt inom ett massuniversitet där många lärare endast har grundexamen. Som Sig Strömholm har påpekat: det kan inte *både* vara sant att forskningsanknytning är en nödvändig förutsättning för högre utbildning *och* att svensk högskoleutbildning är nationellt likvärdig, vilket de ansvariga hävdar.¹²⁵

Men själva den principiella grundtanken har också ifrågasättas. Finns det verkligen en inneboende förbindelse mellan pedagogisk förmåga och forskningsskicklighet? En aktuell rapport från Ingenjörsvetenskapsakademien visar till exempel att såväl studenter som studierektorer anser att lektorerna är bättre på att undervisa än professorer.¹²⁶ Dessutom skapar vår tids vetenskapliga specialisering ett problem. Om alla tvingas forska och undervisa innebär att de mest talangfulla och begåvade kommer att hindras från att utveckla sin fulla potential. Dessutom är det svårt att undervisa om alltför specialiserade forskningsfält inom grundutbildningen; av förklarliga skäl efterfrågar studenterna breda översikter snarare än djupborrningar i ett enskilt problem.¹²⁷

¹²⁴ Säljö & Södling s. 19.

¹²⁵ *ibid* s. 20.

¹²⁶ IVA 2011s. 8-9.

¹²⁷ IVA 2011 s. 8-9. På yrkessinriktade linjer anser ofta studenterna också att arbetslivsanknytning och praktik är viktigare än forskningsanknytning. Se Högskoleverket 2006, s. 32-33.

En rad länder har skapat självständiga forskningscentra utan studenter som lyfts ur den vanliga universitetsstrukturen. Det innebär att det är lättare att upprätthålla kravet på sambandet mellan forskning och undervisning inom universiteten, men också att många av de bästa forskarna väljer att söka sig till rena forskningsinstitutioner. I Sverige har man valt att förlägga så gott som all forskning till universiteten. Fördelen är att avancerad forskning blir kvar inom den ordinarie universitetsstrukturen, men till priset av ojämlikhet i status mellan undervisande och forskande lärare inom delar av systemet, framför allt på den humanistiska och samhällsvetenskapliga sidan. Här finns också en annan obalans: omkring 70 procent av alla forskningsmedel går till teknik, naturvetenskap och medicin som sammantaget har 30 procent av alla helårsstudenter medan humaniora och samhällsvetenskap har 60 procent av alla studenter men endast 25 procent av forskningspengarna.¹²⁸ Att de som har mest studenter ska ha mer forskningspengar är ingen självklar princip, men om vi nu ska tala om "allmänintresse" och "samhällsnyttighet" kan dessa siffror vara värda att reflektera över.

Konflikten mellan forskning och undervisning är, som konstaterades i den historiska genomgången, särskilt markant i Sverige som redan på femtiotalet införde en kategori av icke-forskande universitetslärare, lektorerna.¹²⁹ Tanken var att dessa skulle undervisa på grundnivå medan professorer och docenter skulle handleda forskarstudenterna. Detta gjordes med sedvanliga försäkringar om hur viktigt sambandet mellan forskning och undervisning var. "Sweden must have been unique in the history of European universities, senior lecturers were expected to spend all their time teaching", konstaterar ett internationellt översiktsverk torrt.¹³⁰ Utbyggnaden av systemet har också skapat ett glapp mellan större, äldre lärosäten och mindre nya: vid de förra är ungefär hälften av resurserna till forskning och den andra hälften till undervisning medan de senare har ungefär 80 procent resurser till utbildning och 20 procent till forskning.¹³¹

En rad försök har som framgång gjorts för att utjämna skillnaden mellan forskare och lärare. Den mest ambitiösa reformen var införandet av "befordringsprofessurer" vid sekelskiftet i syfte att

¹²⁸ SULF Remiss 2012-02-06.

¹²⁹ Se SOU 1992:2 s. 55-56.

¹³⁰ Altbach s. 536.

¹³¹ IVA 2011 s. 6.

skapa en mer enhetlig karriärväg. I dag har lektorerna en genomsnittlig forskningstid på 25 procent av tjänsten medan de ägnar halva sin arbetstid åt undervisning. Siffrorna för professorer är nästan de omvända: 40 procent forskning och 25 procent undervisning.¹³²

Olika utredningar har uppmanat sakkunniga vid tjänstetillsättningar att lägga större vikt vid pedagogiska meriter. Man har försökt skapa utrymme inom lektorstjänsterna för forskning och infört befodringsprofessorerna. Sedan 1997 får alla högskolor, även om de inte har forskarutbildning, fasta forskningsresurser. Men dessa ansträngningar har ofta motverkats av det tryck som det växande studentantalet och en alltmer krävande administrativ börda skapar. De äldre professorerna har haft svårt att värja sin forskningstid och för lektorer och de nya professorerna med än snävare marginaler och större tryck att söka extern finansiering har det varit än svårare. Enligt Katarina Barrling Hermansson påverkar beroendet av externa medel undervisningen negativt på flera sätt:

- (1) *Systemet är till förfång för tanken att högskolans undervisning skall avspegla insikterna hos verksamma forskare, eftersom det försvårar för lärarna att aktivt bedriva forskning...*
- (2) *Den indirekta styrning som följer av beroendet av externa finansiärer gör att inte bara den forskning som bedrivs, utan även undervisningen, i oproportionerligt hög grad kommer att färgas av vad finansiärerna ser som prioriterade områden...*
- (3) *... att lärarna under ett antal månader varje år är sysselsatta med att formulera ansökningar... att alltfler lärare och forskare behövs för att göra sakkunnigutlåtanden...*¹³³

Om forskning och undervisning betraktas som separata verksamheter utan inbördes förbindelser faller själva idén om universitetet som en institution i samhället som står utanför såväl kravet på politisk nytta som ekonomisk lönsamhet. Då kan undervisning reduceras till förmedlandet av specifika färdigheter och forskning betraktas som instrumentell problemlösning, verksamheter som kan bedrivas var för sig lite varstans. Mötet mellan undervisning och forskning innebär att 1) studenterna lär sig tänka kritiskt och vetenskapligt och 2) att forskarna ställer sin kunskap i relation inte till makt eller lönsamhet utan medborgarna i form av den

¹³² Högskoleverket 2010, s. 5.

¹³³ Barrling s. 20.

uppväxande generationen (som dessutom kan inspirera och påverka forskningen).

Utländska akademiker förvånas ofta över den svenska uppdelningen i forskande och undervisande fakultet. En internationell panel som inbjudits för att utvärdera Uppsala universitet höjde ögonbrynen över fragmenteringen av den svenska universitetslärarkåren och avsaknaden av en gemensam karriärstruktur:

During our meetings we have noted that the Swedish system of job classification as researchers or postdocs, assistant professors, associate professors, promoted professors and full professors has severe shortcomings. First, the teaching load is very unevenly distributed as the associate and promoted professors are full time teachers unless they receive research grants. Second, the system does not offer a straightforward career path. This causes uncertainty among young researchers and is strongest in the case of foreigners and female researchers. As a result, it may get them to pursue other goals than a career at Uppsala University.¹³⁴

Häromåret skrev också representanter för ekonomstudenter från tre universitet en debattartikel där de efterlyste vad man nog måste kalla en mer humboldtsk anda i undervisningen:

Forskning är i dag det som premieras och utbildning kommer i andra hand. Lärarna är sällan tillräckligt engagerade, vilket smittar av sig på studenterna... Examination sker i stor utsträckning genom skriftliga salstentamina kompletterade med kortare skriftliga grupparbeten. Den återkoppling studenterna får på den sammantagna arbetsinsatsen är i många fall bristfällig... Det behövs alltså mer interaktion; i dag utgör seminarier med gemensam analys och diskussion exotiska inslag i undervisningen.¹³⁵

Många studenter som har läst vid amerikanska universitet och colleges slås av det starka engagemanget i undervisning i jämförelse med Sverige. Att jämföra med den amerikanska situationen där studenterna ofta har betalat höga avgifter är förstås en aning orättvist. Där vet även den mest meriterade forskare att studenterna och deras familjer bidrar till hans eller hennes lön och trivsel. Men frågan är om det bara handlar om så enkla incitament. Kanske är det en kulturskillnad: insikten om att studenterna står i centrum – att de utgör själva målet för universitetet – genomsyrar den akademiska kulturen i USA. Det betyder inte att amerikanska

¹³⁴ Kvalitet och Förnyelse 2011 s. 32

¹³⁵ "Vår utbildning håller inte måttet", Brännpunkt SvD 22/7 2011.

forskare inte upplever undervisning som en börda, men väl att de starkare och djupare känner pliktens band.

Trots alla mer eller mindre kloka invändningar måste grundprincipen för universitet och högskolor vara att alla lärare forskar och alla forskare undervisar. Av ungefär samma skäl som Trafiksäkerhetsverket måste ha en nollvision för antalet trafikdöda: det går inte att överge detta axiom utan att rubba ett fundament för verksamheten. I detta perspektiv är det just så enkelt att ju fler lärare som forskar desto närmare kommer vi det humboldtska idealet. (Vilket också ger ett tydligt kvantitativt mått för den svenska högskolan: 56 procent. Så många disputerade lärare fanns det nämligen vid svenska universitet och högskolor år 2008.¹³⁶)

Detta sagt är det viktigt att inse att personsamband mellan forskning och undervisning är en nödvändig men inte tillräcklig förutsättning för god undervisning. När Humboldt formulerade sitt ideal var studenterna mer allmänbildade (enligt tidens normer) och forskningen mindre specialiserad. Detta möjliggjorde ett gemensamt akademiskt projekt där forskningen kunde integreras i undervisningen. I dag är allmänbildningstanken fragmenterad och forskningen extremt specialiserad. Forskningsanknytning innebär för det mesta att studenterna bedriver viss egen forskning inom enormt smala områden, ofta med obskyra frågeställningar. Tonvikten på att lära sig metoderna för en självständig undersökning inom den aktuella disciplinen blir absurt överdriven: ”Riskerna är att teknikerna (eller metoderna) ter sig som självklara och orubbliga när den fundamentalla lärdomen bör vara att ingenting är immunt mot sakskäl”, som statsvetaren Stefan Björklund har uttryckt det.¹³⁷

Det behövs en annan syn på hur man för in kritiskt tänkande i undervisningen: en starkare betoning på vikten av att inhämta och tillgodogöra sig stora mängder forskning och sekundärlitteratur, att bearbeta de tankar och analyser som finns i stoffet på ett kritiskt sätt och att formulera de nya tankar och insikter man fått på ett skickligt sätt i tal och skrift. Begreppet ”forskningsanknytning” kan ges många innebörder och jag tenderar att föredra en tolkning som fokuserar på vad man studerar, vad man diskuterar på seminarium och vad man skriver om och vad man examineras på

¹³⁶ SULF 2009 s. 9.

¹³⁷ Citerad Högskoleverket 2006, s. 24.

– snarare än kravet att man absolut ska undervisas av en forskare som utgår från sin egen forskning.¹³⁸

Den kollegiala friheten

Den akademiska frihet som sannolikt tagit mest stryk under det gångna halvsekle av högskolereform är tillsammans med studiefriheten den kollegiala styrelseformen. Fram till sjuttioalet var svenska universitet i stort sett ännu akademiska republiker där lärare och forskare (konsistoriet) tillsatte rektor och styrelse. 1977 års högskolereform innebar en första försvagning av det kollegiala styret genom att representanter för näringsliv, samhälle och stat tog plats i lärosätenas styrelser (1988 fick de majoritet). Men kollegialitetsprincipen var fortfarande stark genom att de väsentliga akademiska funktionerna fortfarande låg under fakultetsnämnder som dominerades av valda representanter för de disputerade lärarna och studenterna.

Under senare år har dock denna form av kollegial styrning försvagats. *Autonomiutredningen* ansåg att ökad självständighet krävde ett uttryckligt skydd för den kollegiala styrelseformen. Men utvecklingen har gått i motsatt riktning. Regeringen har avskaffat alla skrivningar om fakultetsnämnder i lagar och förordningar och gett lärosätena stor frihet att utforma sin inre organisation. Kritiker menar att dagens universitetsledning rör sig mot linjestyning och okritiskt anammar en managementfilosofi från näringslivet som var illa lämpad för akademisk verksamhet.¹³⁹

Här finns en reell målkonflikt. Det kollegiala styret är central i det traditionella universitetsidealet; den självstyrande akademiska republiken. Att försvaga eller avveckla det innebär därför ett grundskott mot den akademiska friheten. Samtidigt är det kollegiala styret svårförenligt med många av de krav som ställs på dagens massuniversitet. Konkurrensen om studenter och forskningsmedel både nationellt och globalt, de många kontakterna med näringsliv, stat och civilsamhälle, den alltmer komplicerade personalpolitiken, samverkan med andra universitet och kunskaps-

¹³⁸ Se Geschwind s. 9-16 för en översikt av olika innebörder av "forskningsanknytning". Jag har också själv goda erfarenheter av en sådan undervisning, både som student och lärare. Det vill säga, en modell där en forskningskompetent lärare leder studenterna genom primärkällor och sekundärlitteratur med olika vetenskapliga tolkningar men inte nödvändigtvis inom sitt eget område.

¹³⁹ Se Sundqvist, Blomqvist till exempel.

institutioner – allt förutsätter universitetsledning som är professionella, specialiserade och har förmågan att fatta strategiska beslut när det gäller undervisningsutbud och forskningsprioriteringar. Redan 1963 formulerade den legendariske amerikanske universitetsrektorn Clark Kerr på ett ironiskt sätt vad som krävdes av en modern universitetsadministratör:

En amerikansk universitetsrektor förväntas vara vän med studenterna, kollega till lärarna, umgängesbroder med alumnerna, skicklig administratör i styrelsens ögon, god talare inför allmänheten, smart förhandlare i kontakter med privata stiftelser och regeringen, spelare i lokalpolitiken, betrodd av fackföreningar, näringsliv och jordbruk, övertygande diplomat, försvarare av högre utbildning i största allmänhet, stöttepelare för de professionella utbildningarna, talesman inför pressen, respekterad forskare, offentlig tjänsteman, opera- och fotbollsentusiast, anständig människa, god make och far, aktiv församlingsmedlem i en kyrka. Framför allt måste han gilla att flyga, äta offentligt och delta i invigningar.¹⁴⁰

Det traditionella kollegiala styret på svenska universitet före U68 förutsatte att staten – antingen i form av UKÄ eller av Utbildningsdepartementet - tog ansvar för många av dessa uppgifter. Hur märkligt den centraliserade detaljstyrning av löner och tjänster än kan te sig i dag innebar det att rektor och kollegier befriades från många av de administrativa uppgifter som man i dag tagit över. Som en underordnad statlig myndighet var universiteten tämligen tryggt inlemmade i statsapparaten som tog ett övergripande ansvar för verksamheten. Denna historiska modell är värd att hålla i minnet i dagens diskussion om lärosätenas ställning, inte minst med tanke på den kritik som har riktats mot statens tillbakarullning (särskilt när det gäller nya och mindre lärosäten):

Statslogiken som länge varit förhärskande har fått ge plats för marknadslogiken med talet om konkurrenskraft och marknadens behov. Staten har därmed undandragit sig rollen som garant för lärosätenas utveckling. En annan av statens samtida egenheter är beskrivningen och tolkningen av "autonomi", där autonomi givits ett egenvärde och där staten abdikerar från någon som helst styrning av landets universitet och högskolor; risken, är som vi ser det, betydande att landets lärosäten och minst de yngre av dem blir ostyrbara snarare än fria och självständiga.¹⁴¹

¹⁴⁰ Kerr s. 22.

¹⁴¹ Benner et al (odaterad) s. 4-5.

Men vissa lärosäten måste också behålla eller erhålla en stark autonomi om Sverige ska kunna konkurrera på en globaliserad kunskapsmarknad (inte bara nödvändigtvis de stora, äldre lärosätena för att undvika missförstånd). I det perspektivet blir frågan om inte dessa universitet och högskolor kräver starkare ledningar än vad det traditionella kollegiala styret kan erbjuda. Det finns en ganska omfattande forskning som pekar på att vetenskaplig kreativitet gynnas av vissa strukturella förhållanden: en lagom stor forskargrupp, en stark kontinuitet, sociala kontakter och tillit inom gruppen, jämlikhet, kulturell mångfald, goda ledare.¹⁴² Sådana förhållanden kan inte kommenderas fram, men de uppstår inte heller av sig själva. Det krävs en skicklig, engagerad och ansvarsfull universitetsledning för att skapa de optimala villkoren för god forskning och undervisning. Detta innebär att det kollegiala beslutsfattandet måste ifrågasättas, menar representanter för svenska universitets- och högskoleledningar:

*A collegial system based on open, constructive, well-founded scientific discussion should be preserved most actively, while tendencies toward group thinking, academic abuse and nepotism should be dealt with. The system aims at safeguarding the quality of research and teaching – not protecting members of the academic community from external assessment.*¹⁴³

Mot detta kan man invända att ett visst skydd för forskare och lärare långsiktigt är det bästa sättet att säkra kvalitet i jämförelse med mer eller mindre dubiösa utvärderingsmetoder. Men att det krävs en balans mellan det helhetsperspektiv som en universitetsledning måste företräda och forskare och lärares mer partikulära intressen är uppenbart. *Autonomiutredningen* menade till exempel att det kollegiala beslutsfattandet skulle säkras konstitutionellt inom den alltmer självständiga högskolan: ”I lagen ska det därför slås fast att det vid lärosätet ska finnas minst ett kollegialt beslutsorgan och att det är kollegiala beslutsorgan som ska ansvar för frågor om utbildningens och forskningens innehåll och kvalitet.”

¹⁴² Se Carlsson et al.

¹⁴³ *ibid* s. 31.

Lärosätenas autonomi gentemot staten

Vid en första anblick kan det verka som den variant av akademisk frihet som har gått segrande ur 1900-talet är kravet på ökad självständighet från staten. Som konstaterades i inledningen har "autonomi" har blivit ett fältrop, både i Sverige och i övriga Europa. Ändå finns det en omfattande kritik mot de reformer som genomförts med det deklarerade syftet att öka den akademiska friheten, inte minst i Sverige. En del menar att de förändringar som genomförts inte varit tillräckliga genomgripande: lärosätena har inte fått de resurser och de konstitutionella rättigheter som krävs för att de ska kunna förverkliga sin frihet som självständiga aktörer på en utbildningsmarknad. Andra menar att själva begreppet "autonomi" är missledande: de reformer som genomförts har inte gjort lärosätena mer självständiga utan tvärtom försvagat dem i förhållande till externa politiska, sociala och ekonomiska intressen. Högskolor och universitet har inte avreglerats utan snarare "omregulerats" på ett sådant sätt att forskarnas och lärarnas akademiska frihet i verkligheten har beskurits.

Den första typen av kritik – att autonomisträvandena var halvgångna – artikulerades i *Autonomiutredningen*. Trots en betydande decentralisering sedan början av nittioalet var lärosätena fortfarande alltför hårt reglerade för att kunna planera och styra sin verksamhet på ett tillräckligt flexibelt och konkurrensmässigt sätt. Huvudproblemet ansågs vara att svenska universitet och högskolor var statliga myndigheter, en tämligen unik organisationsform internationellt sett. Detta medför, menade utredarna, en rad rent juridiska hinder för strategisk utveckling på en internationell kunskapsmarknad: lärosätena är inte rättssubjekt, kan inte fritt ingå avtal vare sig med varandra eller med andra parter, till exempel företag, äger inte sina egna byggnader och faciliteter, kan inte anställa utländska medborgare som chefer. Myndighetsformen innebär vidare att det inre arbetet och styrningen i hög grad påverkas av olika statliga förvaltningsdirektiv som ofta inte har direkt att göra med högskolans verksamhet vilket skapar byråkrati, tröghet och brist på fokus. Dessutom finns det en tendens till återreglering och ökade krav på utvärdering och kvalitetskontroll i kölvattnet på målstyrningsreformerna och entusiasmen för new public management under 90-talet. Slutligen finns den symboliska sidan av lärosätenas – även om svenska myndigheter historiskt sett har en stark självständighet – uttalade lydnadsförhållande till den

svenska regeringen: det öppnar för att universiteten och högskolorna blir alltför lyhörda för signaler från politiker och höga tjänstemän i regeringskansliet.

Autonomiutredningen menade att det fanns tre möjligheter 1) universitet och högskolor skulle fortsätta vara statliga myndigheter 2) en ny offentlighetsrättslig form för universitet och högskolor som gav dem en stark självständighet inom den offentliga förvaltningen och 3) privatisering. Utredarna förordade det andra förslaget, en ny offentlighetsrättslig form som skulle göra det möjligt för lärosätena att ingå avtal, förhandla mer långsiktigt med staten och få full kontroll över de byggnader och faciliteter man nyttjade. Att driva universitet och högskolor som företag ansågs inte lämpligt, det krävdes en grundläggande konstitutionell reglering från statens sida som skyddade till exempel kollegialt medbestämmande och begränsade universitetsledningarnas makt.

Trots att många instanser förordat ökad autonomi under flera år blev reaktionerna inom den akademiska världen tämligen negativa och utredningens förslag genomfördes aldrig. Det handlade inte bara om motstånd underifrån; när det kom till kritan hade politikerna svårt att skjuta till de nödvändiga resurserna, ett förhållande som framför allt blev synligt i Finansdepartementets ovilja att överlåta universitetens och högskolornas byggnader till lärosätena. Dessutom hade *Autonomiutredningens* förslag avlövsats, inte minst genom att det inte fanns någon skrivning om fakultetsnämnder i den proposition som lades 2009.

Men den växande kritiken mot autonomitanken som sådan spelade sannolikt också en roll. Många forskare och lärare upplevde inte statens överhöghet över universiteten som något hot mot den akademiska friheten. Däremot fanns en stark oro för att de egna möjligheterna att fritt bedriva forskning skulle inskränkas av alltför starka universitetsledningar och ett ökat samarbete och beroende av externa aktörer. Autonomi uppfattades inte som ett värde i sig utan som ett medel att uppnå andra saker: industriell innovation, ökad tillväxt, fler arbetstillfällen och så vidare.

Frågan är hur konflikten mellan två former av akademisk frihet – lärosätenas institutionella autonomi och lärarnas och forskarnas fria kunskapssökande – ska lösas. Båda varianter är viktiga: universitetsledningar måste stå fria från politisk styrning liksom de enskilda forskarna måste ha en stark ställning gentemot universitetsledningarna, både som individer och kollektiv. Men de verkar svårförenliga inom samma system. Om man å ena sidan

blickar tillbaka på den svenska högskolan som den såg ut på femtiotalet kan man konstatera att den präglades å ena sidan av en stark centralstyrning rent administrativt men en betydande frihet för forskare och lärare. Om man å andra sidan betraktar dagens svenska högskola så har den direkta statliga styrningen reducerats till ett minimum samtidigt som forskarna och lärarna har blivit alltmer styrda av dels ökad utvärdering och styrning av universitetsledningarna, dels ökad beroende av externa medel.

Vad vi måste erkänna är att de behövs både institutionell autonomi och en statlig styrning för att säkra individuell akademisk frihet. Hur detta skulle kunna uppnås återkommer jag till i det avslutande kapitlet.

Studenternas frihet

Vid sidan av den kollegiala friheten är det förmodligen studenternas studiefrihet som drabbats hårdast av omdaning av den svenska högskolan. Femtio- och sextiotalets student hade automatiskt tillträde till de fria fakulteterna och kunde själv sätta ihop en examen baserad på en kombination av ämnen som han eller hon läste i sin egen takt. Som tidigare påpekats levde ännu tanken på högskolestudier som en självständig bildningsprocess och inte bara en arbetsmarknadsutbildning.¹⁴⁴

Att återskapa den sorts *Lernfreiheit* som en gång var självklar är knappast realistiskt inom det moderna massuniversitetet. Friheten var möjlig därför att studenterna betraktades som en elit som skulle genomgå en självständig bildningsprocess för att framför allt göra dem lämpade som ämbetsmän och lärare. Dessutom hade de ofta relativt goda förkunskaper från läroverket och kostnaden för deras utbildning var ingen större belastning för skattebetalarna. I dag är situationen annorlunda. De ökade utbildningskostnaderna gör att kraven på effektivitet och genomströmning ökar. Arbetsmarknaden är mer varierad och osäker vilket gör att många studenter är mer intresserade av utbildningar som leder till trygg anställning snarare än intellektuell utveckling och kritiskt tänkande.

¹⁴⁴ I dag finns ännu möjligheten att läsa en fil. kand. examen på fristående kurser, något som utnyttjas i relativt stor utsträckning inom humaniora och samhällsvetenskap. Men generellt sett – det finns institutioner som fortfarande har fritt tillträde i form av "platsgaranti" – är dessa kurser spärrade och intag sker på grundval av betyg och högskoleprov i den centrala antagningen.

Men att släppa idén om en personlig bildningsprocess vore att döda själva universitetsidén. Undersökningar visar att många studenter – även om de vill vara säkra på att bli anställda efter sin utbildning – förväntar sig att universitet och högskolor ska uppmuntra bildning och intellektuell utveckling. Enligt en enkät från 2005 anser studenterna att högskolans främsta uppgift är att ”i första hand främja de studerandes intellektuella utveckling”.¹⁴⁵ Däremot var de tämligen besvikna på studierna. De var ”alltför lärarstyrda, gymnasifieringen för stor och många misstänker att detta hör samman med lärare som hellre skulle ägna sin tid åt forskning, resursbrist hos institutionerna samt bristande motivation hos studenterna själva.”¹⁴⁶ Dessutom blir alltför snäv yrkesutbildning kontraproduktiv – det som gör studenter anställningsbara i dag kan lätt förändras på en dynamisk arbetsmarknad. Därför bör en högskoleutbildning vara långtidsverkande och ge studenterna verktyg och kunskaper som gör att de kan utvecklas och hantera framtida krav. Slutligen finns en medborgerlig aspekt: demokrati kräver kritiskt tänkande och allmänbildning.

Det bör också påpekas att mellan 30 och 40 procent av alla studenter läser enskilda ämnen och inte går på program. Det är studenter som upprätthåller den gamla lärofriheten och varav åtminstone en del också tar en fil kand; detta är i viss mening den svenska motsvarigheten till en *liberal arts education* som kanske borde vårdas bättre.¹⁴⁷ Svenska universitet och högskolor har förvisso fått ett större ansvar för studenternas sociala situation än tidigare. Men det krävs också ett större engagemang för deras intellektuella utveckling. Om massuniversitet blir en utbildningsfabrik har något viktigt gått förlorat för såväl lärare och studenter som samhället i stort.

Oberoende av marknaden

Förhållandet till näringslivet har två dimensioner. Den första är vad man skulle kunna kalla en yttre relation: företag och andra mer marknadsinriktade organisationer som finansierar grundforskning på villkor som åtminstone formellt liknar de som gäller mellan

¹⁴⁵ Barrling Hermansson s. 8.

¹⁴⁶ *ibid* s. 57.

¹⁴⁷ Se vidare Högskoleverkets årsrapport 2011, s. 27-28.

universitet och olika forskningsråd och stiftelser. Här är påverkansproblemet en underavdelning till det allmänna problemet med beroendet av externa, öronmärkta medel: det minskar den inomvetenskapligt drivna forskningen, men påverkar förhoppningsvis inte själva forskningen som sådan. Här kan man diskutera omfattning och nivåer, men att sådan externt finansierad grundforskning bör förekomma är tämligen självklart.

Men exakt var går gränserna mellan grundforskning och tillämpad forskning. Ju mer intimt samarbetet mellan näringsliv och universitet blir, desto större risk att gränserna mellan företagande och kunskapssökande suddas ut. Under det senaste decenniet har det "akademiska entreprenörskapet" betonats och begreppet "akademisk kapitalism" har kommit i svang. Tanken är att lärosätena mer ska tänka och agera som stora företag: marknadsföra sig själva, upprätta nätverk samarbeta med näringslivet och inte minst börja fundera på hur de själva kan använda forskningsresultat på ett kommersiellt fruktbart sätt. Denna marknadsorientering påverkar framför allt naturvetenskaplig och medicinsk forskning, vars resultat är efterfrågade på ett annat sätt än humanisters och samhällsvetares (dessa områden är dock mer benägna att orientera sig mot den politiska makten för att få anslag). Det kommersiella tänkandet flyttar därmed in i själva forskningsprocessen, vilket förespråkare av denna typ av samverkan mellan universitet och näringsliv ser som en stor fördel. Dels leder det till mer tillämpad universitetsforskning som gynnar tillväxt och konkurrenskraft i allmänhet, dels innebär det att lärosätena får nya intäkter.

Som framgick av det historiska avsnittet fick universitets- och högskoleforskare möjligheten att ta kommersiella uppdrag och anställningar 1985, något som framför allt utnyttjats av forskare inom teknik (22 procent) och framför allt medicin (47 procent) enligt en enkät vid sju större lärosäten. Om detta har skadat förtroendet för forskningen är en öppen fråga. Av lärosätenas rektorer ansåg fyra att lagändringen var bra, en tyckte att den var okay och två menade att den var problematisk även om de betonade dess positiva effekter för innovationsprocessen.¹⁴⁸

Magnus Henreksen och Nathan Rosenberg har också argumenterar för ett ökat akademisk entreprenörskap i Sverige. De menar att vi borde ta lärdom av USA, där en rad faktorer gynnar innovativ

¹⁴⁸ Se Täljedal.

forskning. Dels menar de att den starka knytningen mellan forskning och undervisning gör att spetsforskning snabbare kommer ut bland begåvade unga doktorander, vilket innebär att de amerikanska universiteten blir mer flexibla och snabbt kan anpassa sig till forskningsfronten. Dels anser de att den amerikanska patentlagstiftning, som tillåter universiteten att ta patent på sina upptäckter, gör att hela universitet blir mer entreprenörsinriktat. Svensk lagstiftning ger däremot upphovsrätten till den enskilde forskaren, som mer sällan är intresserad av att vidareutveckla den upptäckt han eller hon gjort.

Den f.d. Harvardrektorn Derek Bok har dock en mer sammanfattad syn på de amerikanska erfarenheterna. Även om patentlagstiftningen (The Bayh-Dole Act från 1980) har inneburit en stimulans har den också haft negativa effekter. I sin iver att öka inkomsterna har de amerikanska universitetens *technology transfer offices* ofta agerat på ett sådant sätt att de förhindrar utveckling av nya upptäckter:

For example, they have refused to share important research tools with other universities unless the latter agree to give them a share of any royalties eventually earned through inventions making use of loaned materials. They have likewise given exclusive licenses to a single firm to develop basic discoveries well upstream from any eventual application or useful product. By doing so, they have prevented a healthy competition to exploit the patented knowledge, hoping instead to have their university share in the monopolistic profits earned by the exclusive licensee.¹⁴⁹

Men Bok menar också att det finns få bevis för att patentlagstiftningen har korrumpierat forskarnas vetenskapliga moral, riskerna finns snarare på universitetsnivå. Det stora problemet, menar han, är att de stora företag som finansierar forskning och köper utbildning på amerikanska universitet får för stor makt, inte bara över forskningsprocessen, utan på hela universitet. Det tydligaste exemplet är läkemedelsindustrin, som gärna vill styra och påverka de kliniska tester som ligger till underlag för nya mediciner. Omfattande kritik har riktats mot det inflytande som de stora bolagen har fått över amerikansk läkarutbildning.

Ett bra samarbete mellan universitet och näringsliv (liksom mellan universitet och stat) är samhällsnödvändigt och gynnar båda parter – under förutsättningen att det råder klara gränser mellan de vetenskapliga normerna och marknadslogiken. Problemet är att

¹⁴⁹ Bok s. 141.

denna rågång tycks ha blivit allt svårare att upprätthålla, inte minst därför att universitetsledningar själva delvis agerar som akademiska kapitalister. Derek Bok pekar på behovet av såväl en stark inre kompass hos rektorer och administratörer som starka regelverk. Med tanke på den ideologiska kraften i marknadstänkandet – dess förmåga att tränga in i stort sett alla verksamheter – bör en reglering heller vara alltför sträng än alltför tillåtande.

6 En plattform för akademisk frihet i kunskapssamhället

Dags att samla ihop trådarna: är det rimligt att påstå att den akademiska friheten är hotad i dagens Sverige? Om man gör en grov sammanfattning utifrån det förra kapitlets genomgång blir resultatbilden tämligen splittrad:

- 1.) *Den kollegiala friheten, studiefriheten och friheten från marknaden* har minskat både värderingsmässigt och i praktiken; det vill säga de är både svagare i realiteten och mer ifrågasatta än vid början av övergången till massuniversitetet.
- 2.) Retoriskt sett finns en stark konsensus om vikten av att upprätthålla *den enskilde högskoleforskarens forskningsfrihet och den enskilde högskolelärares lärofrihet*. Däremot har metoderna för att tilldela forskningsresurser, beroendet av externa medel och den relativa minskningen av fakultetsmedel, nya forskningsideologier och förändringar i styrningen av universitet och högskolor i praktiken försvagat den självständiga och nyfikenhetsbaserade grundforskningen på ett sätt som de facto har urholkat den akademiska friheten. Dagens professorer och universitetslärare har mindre makt och inflytande över sin arbetsituation än sina föregångare, vilket innebär att deras möjligheter att utnyttja sin formella frihet har försvagats.
- 3.) *Lärosätenas institutionella autonomi* från staten har tydligt förstärkts. Men samtidigt finns det en kritik av att denna autonomi antingen a) leder till att forskarnas/lärarnas reella akademiska frihet har försvagats på grund av ökad linjestyrning från lärosätesledningarna eller b) i verkligheten är ofullgånngen därför att lärosätena inte har fått reell självständighet (inte minst ekonomiskt) och i praktiken

stys av strategiska politiska satsningar och "aggressiva" utvärderingssystem.

- 4.) Den ideologiska anslutningen till idén om ett nära *samband mellan forskning och undervisning* är fortsatt starkt. Dock finns det stora svårigheter med att upprätthålla detta samband i praktiken, vilket har lett till att en del menar att det har blivit meningslöst och att andra vill se mer kraftfulla åtgärder för att förverkliga detta ideal.

Som synes vore det orimligt att hävda att det finns ett starkt ideologiskt tryck mot den akademiska friheten som princip. Det finns inte en sammansvetsad grupp av ondsinta politiker, maktgalna rektorer och profithungriga direktörer som vill förvandla forskare och lärare på landets lärosäten till ett lydigt proletariat i kunskapssamhällets tjänst.

Däremot har ett ackumulerat förväntanstryck mot universitet och högskolor minskat utrymmet för den enskilde forskaren och läraren att förverkliga sin inomvetenskapliga nyfikenhet. Staten gör strategiska forskningssatsningar, krisdrabbade delar av Sverige vill ha tillväxt, teknikföretag vill ha nya upptäckter att vidareutveckla kommersiellt, andra företag ropar efter arbetskraft, Bologna-processen vill ha "anställningsbarhet", politiker vill ha lösningar på sociala och ekonomiska problem, olika krafter i civilsamhället vill ha forskning om miljö, integration och så vidare, forskningsråd vill ha relevant forskning i enlighet med rådande diskurser. Var för sig är dessa krav sällan orimliga, men sammantaget skapar de ett tryck mot universitet och högskolor som kan vara svårt att stå emot. Förvisso växlar förmågan, Uppsala universitet är starkt och Gotlands högskola svagt. Men den samlade effekten blir att friheten undermineras på olika sätt. Högskoleutbildningar anpassas alltför mycket till arbetsmarknaden, externa finansierer påverkar inriktningen på forskningen, ambitiösa högskoleledningar dras in i tveksamma samverkansprojekt, politiska överväganaden tar överhanden när undervisning och forskning utformas.

För att undvika missförstånd: detta yttre tryck är både bra och nödvändigt. Om universitet och högskolor blev isolerade från det omkringliggande samhället skulle kunskapsutvecklingen stagnera. Högre utbildning och forskning är dessutom ansvarigt inför samhället, inte bara för att dessa verksamheter ofta är finansierade

via skatterna¹⁵⁰, utan därför att kunskap är en naturresurs som tillhör alla medborgare. Men om den akademiska friheten ska överleva detta massiva tryck från omvärlden måste svenska lärosäten få en starkare integritet – inte för att stänga yttvärlden ute, men väl för att samarbeta och interagera på egna villkor. Och kanske mest angeläget – deras unika roll som social och intellektuell mötesplats mellan vetenskap och medborgare (i form av studenter) måste försvaras och stärkas.

Humboldt - för och emot

Hur utformar man då ett program för akademisk frihet som uppnår ovanstående mål, det vill säga stärker forskares och lärares vetenskapliga integritet, utvecklar sambandet mellan forskning och undervisning och värnar om de svenska lärosätenas som sociala och intellektuella miljöer?

Ur ett perspektiv kan det humboldtska arvet vara en belastning när det gäller att tänka nytt på detta område. Humboldts vision idén var beroende av två yttre historiska faktorer. Den första var en nationell studentexamen som skapade en "input control", det vill säga garanterade en viss kunskapsnivå bland studenterna. Den andra var ett pågående nationalstatsbygge där det togs för givet att syftet med universitetet var att skapa en kompetent och bildad elit som framför allt skulle sköta förvaltning, undervisning, forskning och kultur inom den egna nationen. I dag ser situationen radikalt annorlunda ut.

På massuniversitetet är kunskapsnivån bland studenterna enormt skiftande vilket kräver massiva undervisningsinsatser och en anpassad utbildningsgång som omöjliggör *Lernfreiheit* och försvårar det samband mellan forskning och undervisning som ingår i den humboldtska modellen. I andra änden påverkas universitet av globalisering, konkurrens, demokratisering, tilltalagande komplexitet i samhällsbyggandet och marknadsökonomins starka genomslag. Att upprätthålla det humboldtska idealet innebär därför att verka för att isolera universitet från det omkringliggande samhället på ett sådant sätt att det både skulle påverka samhället (som behöver forskning och utbildning mer än någonsin) negativt och leda till en improduktiv isolering av det

¹⁵⁰ Detta argument synes mig ofta en aning missriktat. Är forskare som finansieras av privata sponsorer befriade från samhällsansvar?

akademiska livet. Rätten att forska och undervisa fritt måste vara förhandlingsbar i förhållande till de ekonomiska och politiska behov som finns i samhället i stort. Som Mats Benner har uttryckt det: ”Det finns... en konservativ tendens i Humboldtidealen... även om de humboldtska idealen utgör ett värn mot samhällets skiftningar och vågrörelser, leder de också till en stark inriktning mot intern styrning. Universitetet blir därmed en självständig kraft, men kanske också en isolerad sådan i ett föränderligt samhälle.”¹⁵¹

Men innebär detta att de grundläggande tankar som präglade det humboldtska idealet inte längre är tillämpliga? En annan slutsats av svårigheterna med att upprätthålla en enhetlig idé om akademisk frihet är att vi snarare bör sträva efter att anpassa Humboldts ideal till en ny verklighet. Humboldt menade inte att universitetet skulle vara utanför samhället, utan att *självständigheten var det bästa sättet att försäkra sig om kvaliteten i forskning och undervisning*, att dessa verksamheter skulle få en större betydelse och användbarhet i samhället om det befriades från inblandning av yttre krafter med kortsiktiga perspektiv och mer omedelbara krav på nytta.

Den tanken är väl än mer tillämplig i dag, när samhället har behov av den kunskap och forskning som bedrivs. Ingenting tyder på att vi kommit till en historisk situation där vi kan ta det fria kunskapssökandet för givet, tvärtom ökar marknadstänkande och krav på instrumentell nytta hela tiden.

Även om globaliseringen är en ekonomisk realitet är dessutom föreställningen om nationalstatens bortdöende överdrivet. Tvärtom har det med en plågsam tydlighet visat sig att nationalstaten ännu är den enda fungerande källan för upprätthållande av mänskliga rättigheter, demokrati, det offentliga samtalet och social solidaritet. Om Humboldt såg sitt universitetsideal som ett medel för att skapa en upplyst, bildad och human elit i samhället står vi i dag inför uppgiften att universitets- och högskoleutbildningar inte bara utbildar den arbetskraft som samhället behöver utan också måste frambringa kritiskt tänkande, självständiga och ansvarsfulla medborgare. Detta innebär att de grundläggande komponenterna i det humboldtska idealet – samband mellan forskning och undervisning, lärofrihet och forskningsfrihet – ännu är lika giltiga att slå vakt om. Frågan är hur dessa ideal ska kunna samexistera inom ett universitetssystem där lärosäten också behöver en ökad autonomi för att kunna hantera, interagera och samarbeta med en

¹⁵¹ Lindh 2010 s. 30.

alltmer komplicerad omvärld. Där lämnar den tyske friherren oss i sticket.

Den amerikanske vännen

Det humboldtska paradigmets otillräcklighet har lett till att många har blickat västerut för att få inspiration när det gäller hur den akademiska friheten ska upprätthållas i ett mer pluralistisk och marknadsorienterat samhälle än artonhundratalets Preussen. På många sätt är det amerikanska universitetssystemet under dess uppenbara guldålder från andra världskriget till 1990-talet den självklara förebilden när det gäller hur högstämda kunskapsideal ska kombineras med massutbildning och marknadslogik.¹⁵² Inte minst har många sett de amerikanska lärosätenas mer självständiga ställning som nyckeln till framgång; under det senaste två decennierna har de europeiska och svenska universiteten genomfört reformer som syftar till att göra universitet och högskolor mer autonoma.

Att hämta förebilder från system med andra kulturella ingångsvärden är dock problematiskt. Det amerikanska systemet är heterogent med europeiska mått; skillnaderna är stora mellan prestigeuniversitet och mediokra högskolor. Avgiftssystemet krockar med den traditionella europeiska uppfattningen att högre utbildning skall vara kostnadsfri åtminstone när det gäller själva utbildningen (vilket ytterst markerar att lärosätena står i nationens tjänst snarare än individens självförekligande). Samtidigt är det viktigt att komma ihåg att USA lägger mer offentliga medel på högre utbildning än många europeiska länder och att det finns omfattande låne- och stipendiesystem. Skillnaden består i att man har andra inkomstkällor som ger en bredare inkomstbas; framför allt studieavgifter, sponsormedel och donationer från alumner som ofta går till främjandet av studentmiljön. Beroendet av studenterna och inte minst deras föräldrars välvilja ger också ett starkt incitament för att även framgångsrika forskare ska lägga kraft på undervisning; att betala stora summor pengar för enbart undervisas av forskarstudenter eller juniora lärare ingår inte i förväntningsbilden. Allt detta pekar på grundläggande skillnader i kultur som

¹⁵² Under de senaste decennierna har amerikansk högre utbildning både drabbats av ekonomiska problem (höga studieavgifter, sviktande offentligt stöd), kommersialisering (for-profitinstitutioner och alltför intimt beroende av näringslivet) och uttunning av de akademiska frihetens ideal (både i form av inre och yttre krav på mer styrning och nytta).

gör det svårt att på något enkelt sätt överföra amerikanska modeller till Sverige och Europa.

Samtidigt finns det en rad underliggande historiska erfarenheter inom amerikansk högre utbildning som är värda att reflektera över när det gäller övergången från elit- till massuniversitet – och som har hög relevans i dagens svenska debatt.

- 1.) *USA var först med massutbildning.* Den starka fokus som ligger på de amerikanska elituniversitetet gör att man ofta glömmer bort att USA var den första nationen som breddade intagningen till högre utbildning. Redan på 1930-talet gick en femtedel av åldersgruppen 18-22 år vidare till högre utbildning och efter andra världskriget skedde en stark expansion – inte minst på grund av möjligheten för soldater att få en college- eller universitetsutbildning betald – som ledde till att en tredjedel av den aktuella åldersgruppen befann sig i högre utbildning 1960.¹⁵³ Vid denna tidpunkt var de europeiska universiteterna ännu traditionella elitinstitutioner som i stort sett bedrev sin verksamhet enligt äldre traditioner medan de amerikanska lärosätena utvecklade och anpassade sin verksamhet i förhållande till ett ökat inflöde av studenter, av vilka många inte kom från miljöer där högre utbildning betraktats som ett självklart inslag. Detta innebar ett såväl ledning som anställda lärare såg det som självklart att ta ansvar för såväl studenternas sociala välbefinnande som deras intellektuella utveckling, en viss ”gymnasifiering” om man så vill i jämförelse med sina europeiska motsvarigheter.

- 2.) *För att förena kvalitet med massutbildning skapade har en del delstater skapat universella men funktionsuppdelade system för högre utbildning.* År 1960 tillkom till exempel *The California Master Plan for Higher Education* för att möta den stora ungdomsgenerationen som fötts på fyrtioalet och byggde på två principer som är intressanta i dagens svenska situation. Den första var att någon form av högre utbildning skulle vara tillgänglig för alla oavsett ekonomiska förutsättningar och att det enda hindret skulle vara individuell kompetens. Den andra principen var att det skulle ske en funktionsuppdelning inom systemet där varje

¹⁵³ Se Thelin & Gasman.

del skulle sträva efter bästa resultat inom sitt område för att undvika att offentliga medel slösades på onödig konkurrens. Detta innebar att de 12.5 procenten bästa studenter från Californiens *high schools* skulle garanteras en plats Inom *University of California*-systemet (Los Angeles, Berkeley osv.), att en tredjedel skulle få plats inom det system som kallas *California State Universities* och att så kallade *community colleges* var tvungna att ta emot alla sökande. Tanken var att det skulle finnas stor rörlighet inom systemet och framför allt att studenter som tagit examen skulle kunna ta motsvarigheten till en fil kand inom *California State* eller *University of California*-systemet.¹⁵⁴

- 3.) *De amerikanska lärosätena har en lång historisk erfarenhet av att hantera marknadsekonomiskt tryck.* Amerikanska lärosäten är, som tidigare konstaterats, en del av den ickevinstdrivande sektorn (*non-profit*) i USA (även om det på senare tid uppstått mycket omdebatterade kommersiella universitet och högskolor). De kan vara offentliga (delstatliga) eller privata men betraktas som institutioner i civilsamhället som har en ideell målsättning som ska säkras av styrelser och ledning. Mycket av finansiering av högre utbildning och forskning kommer från staten men tack vare avgifter, donatorer och olika typen av samarbeten med företag och andra externa organisationer har den ekonomiska basen breddats.

Denna historiskt förankrade idé om institutionell självständighet har skapat ett större handlingsutrymme än inom de statliga europeiska universitetssystemen. Men friheten har också ett pris. Det tryck från politik, näringsliv och det omkringliggande samhället mot högre utbildning som vi i dag diskuterar i Sverige har länge varit en del av amerikanska lärosätens vardag. För att möt krav från föräldrar, alumner, politiker, företag, donatorer och andra externa intressenter har man varit tvungen att utveckla inte bara kraftfulla argument utan även kulturella skyddsmekanismer för att värna den akademiska friheten. Den speciella amerikanska campuskulturen är på många sätt ett sätt att signalera att universitet och colleges styrs av andra

¹⁵⁴ I dag har det kaliforniska systemet för högre utbildning stora problem, inte minst på grund av delstatens urdåliga finanser som i sin tur orsakats av populistiska skattelagar.

och högre värderingar än det omkringliggande samhället, en modern variant av medeltidens ritualer och latinska terminologi.

- 4.) *På grund av det yttre trycket har amerikanska universitetslärare historiskt sett skaffat sig starka garantier för sin akademiska frihet.* För att motverka såväl politiskt tryck som inblandning från mäktiga finansiärer strävade de amerikanska universitetslärare ett skydd som motsvarar det som ställningen som statliga ämbetsmän ofta getts inom de europeiska universiteten. Dessa är, som tidigare nämnts, rätten till *tenure*, oavsättbarhet, ett system som tidigare har ansetts omfatta alla universitetslärare, men på senare tid har naggats i kanten. Det är andra är rätten till återkommande betald forskningstid utan undervisningsplikt inom den egna tjänsten, *sabbaticals*. Poängen är inte att dessa företeelser inte finns i den svenska universitetstraditionen. Men i USA de har varit mer konsekvent genomförda och tydligare varit knutna till den individuella lärarens tjänst, de har varit mer del av en kultur än en form av statligt beskydd. Det har medfört två fördelar. För det första har den enskilde lärarens möjligheter att bedriva forskning inom den egna tjänsten stärkts. För det andra har sambandet mellan undervisning och forskning etablerats på individnivå.

Gärna autonomi, men först en stark stat

Om ökad institutionell autonomi betraktas som lösningen på hur den akademiska friheten ska upprätthållas i kunskapssamhället blir det nödvändigt att förhålla sig till ovanstående amerikanska historiska förutsättningar och erfarenheter.

Det förslag om självförvaltade lärosäten som *Autonomiutredningen* lade fram är på många sätt attraktiv: en kreativ miljö där ledning, lärare och forskare gemensamt kan utveckla undervisning, forskningsinriktningar, samspel med studenter och samarbete med andra universitet, företag och myndigheter. Förebilden är de stora amerikanska forskningsuniversiteten vars stiftelsekapital, donationer och materiella resurser skapar förutsättningar för en stark integritet och självständig hållning (University of Minnesota har till och med en egen kraftstation).

Här finns också ett kulturellt kapital i form av fysisk miljö, traditioner, gemensamhetsskapande idrott och andra sociala verksamheter som fungerar som ett skydd mot det omkringliggande marknadssamhällets mer krassa värderingar.

Men även om detta amerikanska självständighetsidealet är inspirerande är det rimligt att ställa frågan sig det verkligen går att överföra till svensk miljö. Framväxten av mer autonoma lärosäten i USA är ett resultat av ett historiskt samspel mellan, stat, marknad och civilsamhälle som har sett radikalt annorlunda ut än dess svenska motsvarighet. Den svenska akademiska traditionen och dess frihetsideal har varit starkt knutna till staten. Att kapa dessa långa och sega band – dessutom i en historisk situation där marknadstänkandet är mer dominerande än det var när de amerikanska universiteten tillkom - är inte riskfritt. Kan verkligen dessa statligt uppdrivna institutioner klara sig själva? Är styrelser och universitetsledning tillräckligt kompetenta? Finns den institutionella lojaliteten bland de anställda som krävs för att hantera motsättningar och målkonflikter? Hur säkrar man kvaliteten och likvärdigheten?

Mot dessa farhågor kan man invända att de privatiseringar som gjorts i Sverige har varit relativt lyckosamma. Här finns dock utvärderingsproblem. För det första, startade Högskolan i Jönköping och Chalmers tekniska högskola med hjälp av pengar från de avvecklade löntagarfonderna. En ordentlig donation är en förutsättning för att kunna gå från statlig styrning till självständighet och det finns skäl att oroa sig för att få av dagens politiker är beredda att skjuta till medel i den storleksordningen för framtida privatiseringar. Det andra problemet är att de två stiftelseuniversiteten i stort sett valt att ansluta verksamheten till det statliga området för att undvika ekvivalensproblem; ”stiftelsehögskolorna [har] inte fullt utnyttjat den frihet de faktiskt haft” heter det i Högskoleverkets uppföljning.¹⁵⁵ Det är sannolikt klokt, men om de privatiserade lärosätena inte tar några risker utan i stort sett följer de statliga är det svårt att bedöma frihetens nack- och fördelar.

Trots detta – eller kanske just därför - är det min slutsats att det vore önskvärt att det mer genomtänkta förslag på autonomi (med en ny offentligrättslig form som markerar högskolans särställning både mot marknaden och mot staten) som lades fram i

¹⁵⁵ Se Högskoleverket 2008 s. 5.

Autonomiutredningen provades på allvar på flera lärosäten. Det förutsätter dock ett starkt ansvar från statens sida. Snarare än att erbjuda det som en default-option – ”ni kan bli självständiga om ni har lust” – krävs det både strategiskt tänkande, en beslutsam vilja att göra en substantiell grunddonation och en stark politisk vilja att fortsatt säkra verklig ekonomisk självständighet för lärosätena. Hur mycket pengar och hur det strategiska tänkandet ska utformas mer exakt är jag inte kompetent att bedöma – min enda poäng är att genomföra autonomi i ett land vars historia och politiska kultur går i andra riktningen är ett stort projekt som kräver uppbackning och stöd från staten om det ska lyckas.

Dessutom måste det finnas en statlig strategi för de lärosäten som inte vill eller kan bli autonoma. Det som krävs är snarare målmedveten styrpolitik som ser till hela den högre utbildningens kvalitet och inte, som nu, en stat som enbart ägnar sig åt utvärdering i efterhand. En möjlighet är att man skapar ett *University of Sweden*-system där staten tilldelar lärosätena olika funktioner och tar ansvar för rörelsefrihet inom systemet (med inspiration i *The California Master Plan*). Sannolikt skulle det kräva något slags återupprättande av det gamla Universitetskanslers-ämbetet eftersom Högskoleverket har blivit en rent utvärderande institution. Att enbart granska i efterhand duger inte, här krävs ett centralt ansvar för högre utbildning. Som jag ser det finns det ett stort glapp mellan ansvariga politiker utan tillräcklig kunskap om högre utbildning och de enskilda lärosätena mer lokala intresseperspektiv. Högre utbildning behöver en kraftfull myndighetsföreträdare som kan motverka politisk klåfingrighet men också samordna de statliga universiteterna och högskolorna.

Därför är dagens *laissez-faire*-politik problematisk. Delvis kan man förstå beröringsskräcken. Högre utbildning och forskning är en komplicerad värld och sällan samstämmig; alla har egna idéer om vad som bör göras och kan man inte förverkliga dem blir ofta det viktigaste att förhindra andra från att genomföra sina idéer. Dagens politiker är klädsamt ödmjuka och inser att de inte har tillräcklig kompetens för att ge sig in i detta spel och föredrar att enbart koncentrera sig på input och output, inte vad som händer inne i forskningens och den högre utbildningens verkstad. Men ibland övergår icke-inblandning och idélöshet – även inom forsknings- och universitetspolitiken – till mer eller mindre programmatisk ansvarslöshet.

Men framför allt: stärk universitetslärares professionella identitet

Men hur det än blir med autonomin – ovanstående resonemang är som synes tämligen öppna – är det absolut nödvändigt att Sverige etablerar en grundplattform som stärker universitetslärares ställning och säkrar ett nära samband mellan undervisning och forskning.

Mitt förslag är att alla lärosäten – såväl autonoma som statliga – ska regleras av en konstitution som garanterar både grundläggande frihet och plikter. Exakt hur detta ska regleras juridiskt kan jag inte bedöma, men kanske man kan tänka sig en omskriven högskolelag för de statliga lärosäten och någon annan form för de autonoma, beroende på hur självständigheten utformas (stiftelseurkund t.ex.).

Syftet med denna konstitution är att säkra universitet och högskolor som levande, vitala och kvalitativa institutioner – den riktar sig inte mot forskning som bedrivs i andra miljöer. Jag ser en poäng i att lägga stor tonvikt vid lärosätena snarare än att fokusera på forskning i en allmän bemärkelse. Framför allt handlar det om garantera tre saker: sambandet mellan forskning och undervisning, den enskilde lärarens/forskarens frihet samt en miniminivå av kollegial styrning.

Grundtanken i mitt förslag är att universitets- och högskollärares professionella identitet – både när det gäller förpliktelser och rättigheter – måste stärkas. Om vi vänder blicken mot den aktuella skoldebatten står det tydligt att ett av de stora problemen i den svenska skolan är att lärarnas ställning har underminerats av decennier av politisk laborering med olika styrmekanismer. Skolpolitiken har präglats samma pendelrörelser mellan övertro på statlig centralisering och övertro på marknadsanpassning som jag skildrat i det historiska avsnittet om svensk högskolepolitik sedan andra världskriget. Om det finns en gemensam lärdom är det att kvaliteten i en verksamhet ytterst vilar på den kompetens och det ansvar som finns bland de som utför själva arbetet – inte på ideologiska principer eller managementteorier.

Därför anser jag att ansvariga politikers viktigaste uppgift inom den högre utbildningen är att säkra att följande principer gäller på alla landets lärosäten oberoende av styrform:

- Alla disputerade lärare/forskare vid svenska lärosäten ska ingå i en gemensam karriärplan enligt den amerikanska *tenure track*-modellen. Målet är att alla som är kompetenta ska bli fullvärdiga

och jämlika professorer, med samma förpliktelser och rättigheter när det gäller undervisning och forskning. Grundfördelningen bör vara 50 procent forskning och 50 procent undervisning.

- Alla disputerade lärare/forskare har rätt till betald egen forskning under längre sammanhållande perioder, så kallade *sabbaticals*. Denna rätt ska vara absolut individuell, det vill säga inte underställd någon kollegial prövning. Dessutom måste det normala undervisningsåret vara organiserat på ett sådant sätt att 50/50-principen kan upprätthållas.
- Alla lärare/forskare har en plikt att ta ansvar för sitt lärosäte som social och intellektuell miljö. En sådan paragraf kan verka till intet förpliktande, men jag tror den är viktig för att inskräpa att lärare/forskare inte bara kan se sig som del av en nationell eller internationell vetenskaplig gemenskap utan också måste känna en stark lojalitet mot sitt lärosäte. Mer konkret kan detta till exempel betyda att varje enskild lärare bör vägleda ett antal studenter på grundnivå och har en förpliktelse att ha hög närvaro vid lärosätet under undervisningsperioder.
- Alla lärosäten ska ha en fakultetsnämnd som i samråd med rektor beslutar om grundutbildning, forskarutbildning och fördelning av fakultetsanslag till forskning. Sannolikt – förhoppningsvis – kommer en hel del rektorer och universitetsledningarna att behålla någon form av kollegialt styre trots att de inte måste. Men det bör finnas en statligt reglerad miniminivå.

Om ett lärosäte vill anställa en egenutbildad lärare/forskare ska det ha gått sex år sedan vederbörandes examen. Sverige är ett litet land och det vore opraktiskt att införa ett totalt beslut mot att anställa lärare som utbildats vid lärosätet. Men ett sexårigt moratorium skulle nog öka cirkulationen utan att ställa till med alltför stora besvär.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Se *Kvalitet och förnyelse* s. 36-37 om "inbreeding".

Källor och litteratur

- Ahlbäck Öberg, Shirin (2011). "Organisering av autonomi och universitetet som idé" i Björk, Pernilla, Bolkéus Blom, Mattias & Ström, Per (red.) (2011). *Det goda universitetet: rektorsperioden 2006-2011 : festskrift till Anders Hallberg*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis. Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-166549>.
- Altbach, Philip G. (red.) (1996). *The international academic profession: portraits of fourteen countries*. Princeton, N.J.: Carnegie Foundation for the Advancement of Teaching.
- Arvidsson, Håkan (red.) (1994). *Affären Rami-Bergman: dokument om judefientlighet och akademisk röta i Sverige*. Stockholm: Moderna tider.
- Benner, Mats (2001). *Kontrovers och konsensus – vetenskap och politik i svenskt 1990-tal*, Stockholm: Sister.
- Benner, Mats, Stensaker, Björn & Unemar-Öst, Ingrid (odat.). "Universitets- och högskolepolitiken. Avsikter och konsekvenser för de nya lärosätena." (ms)
- Bennich-Björkman, Li (2004). *Överlever den akademiska friheten? En intervjustudie av svenska forskares villkor i universitetens brytningstid*. Stockholm: Högskoleverket.
- Berggren, Henrik (2006). "American Values" i *From Embracing Globalisation to the Limits of Tolerance. Themes from Axx Magazine 2006*. Stockholm: Axel and Margaret Ax:son Johnson Foundation.
- Berggren, Henrik (2010) *Underbara dagar framför oss. En biografi över Olof Palme*. Stockholm: Norstedts.
- Bladh, Agneta (2007) "Institutional Autonomy with Increasing Dependency on Outside Actors" i *Higher Education Policy* 2007, 20 (243-259).

- Blomqvist, Göran (1992). *Elfenbenstorn eller statsskepp?: stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schück*. Diss. Lund: Univ.
- Bok, Derek C. (2003). *Universities in the Marketplace: the commercialization of higher education*. Princeton: Princeton University Press.
- Bolognadeklarationen,
<http://ec.europa.eu/education/policies/educ/bologna/bologna.pdf>
- Carlsson, Håkan, Kettis, Åsa och Söderholm, Anders (2011). "Research Quality and the Role of University Scholarship". Draft September 16, 2011. Commissioned by the Association of Swedish Higher Education (SUHF)/Experts' Committee on Quality. (ms)
- Clark, Burton (1983). *The higher education system: academic organization in cross-national perspective* Berkeley, California: University of California Press.
- Dahl, Sonja (red.) (1997). *Kunskap så det räcker?: 18 debattinlägg om utbildning och forskning : en debattbok*. Stockholm: SACO.
- Dahl, Sonja, Blomqvist, Göran & Nybom, Thorsten (2001). *Högskolan i förändringarnas tidsålder: reflektioner och erfarenheter från fyra decennier*. Stockholm: Sveriges universitetsläraresförb. (SULF)
- Damrosch, David (1995). *We scholars: changing the culture of the universities*. Cambridge: Harvard University Press.
- Degerblad, Jan-Eric & Hägglund, Sam (2001). *Akademisk frihet - en rent akademisk fråga?* Stockholm: Högskoleverkets rapportserie 2001:21.
- Ehn, Billy (2001). *Universitetet som arbetsplats: reflektioner kring ledarskap och kollegial professionalism*. Lund: Studentlitteratur.
- Etzkowitz, Henry (2005). *Triple Helix - den nya innovationsmodellen. Högskola, näringsliv och myndigheter i samverkan*. Stockholm: SNS Förlag.
- Fehrman, Carl, Blomqvist, Göran & Westling, Håkan (2004). *Lärdomens Lund: Lunds universitets historia 1666-2004*. Lund: Lunds universitet.
- Fredriksson, Bert (2000). *Åtta röster om den akademiska friheten*, Stockholm: SULF.
- Fritzell, Ann & Birath, Björn (2002). *Utbildning - utbyggnad - urholkning*. Stockholm: Sveriges universitetsläraresförb. (SULF)

- Fritzell, Ann (1998). *Hur styrs den svenska högskolan?: varför ser systemet ut som det gör?* Stockholm: Högskoleverket.
- Fuller, Steve (2008). *Dissent over Descent. Intelligent Design's Challenge to Darwinism*. Cambridge: Icon Books.
- Geschwind, Lars (2008). *För kvalitetens skull. En studie av sambandet mellan forskning och utbildning*. SULF Skriftserie XXXIII: Stockholm: SULF.
- Gustafsson, Erik, Hansson, Anna & Heikensten, Emma (2011). "Vår utbildning håller inte måttet." SvD 22/7 2011.
- Gustavsson, Sverker (1971). *Debatten om forskningen och samhället*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Henreksen, Magnus & Rosenberg, Nathan (2000). *Akademiskt entreprenörskap: Universitet och näringsliv i samverkan*. Stockholm: SNS.
- Herjevik, Mikael (2007). *Befordran till professor och lektor: en rättslig översikt*. Stockholm: Högskoleverket. Tillgänglig på Internet:<http://hsv.se/download/18.5a5388641163e6916c4800041/0755R.pdf>
- Hollingsworth, Rogers (2011). *Major Discoveries, Creativity, and the Dynamics of Science*. (Vienna: Edition Echoraum). (With Ellen Jane Hollingsworth, and with the assistance of David Gear).
- Hyenstrand, Per, Fröberg, Johan, Karlsson & Staffan; Lundberg, Elisabeth (2008). *Finansiering av forskning inom den svenska högskolan 1995-2006*. Stockholm: Vetenskapsrådet.
- Högskoleverket (2006). *Högre utbildning och forskning 1945-2005 – en översikt*. Rapportserie 2006: 3R. Stockholm: Högskoleverket. Tillgänglig på Internet: <http://web2.hsv.se/publikationer/rapporter/2006/0603R.pdf>
- Högskoleverket (2008). *Stiftelsehögskolereformen – en uppföljning*. Rapportserie 2008: 27 #. Stockholm: Högskoleverket.
- Högskoleverket (2003). *Karriär genom befordran och rekrytering. Slutrapport*. Rapportserie 2003:3R. Stockholm: Högskoleverket.
- Högskoleverket (2011). *Högskoleverkets årsrapport 2011* (2011:8 R).
- IVA 2011. *Vem ska göra vad? En studie av kopplingen mellan utbildning och forskning*. Faugert & CO Utvärdering AB. Stockholm: Technopolis.

- Josephson, Peter. (2005). *The limits of academic freedom: Max Weber, Humboldt and value freedom*. Uppsala: Department of History of Science and Ideas, Uppsala university.
- Kahlroth, Marie & Pettersson, Ingrid (2010). *Lärares och forskares arbetstid: en studie baserad på statistik*. Stockholm: Högskoleverket.
- Kallerud, Egil (2006). "Akademisk frihet: en översikt över spørsmål dröftat i internationell litteratur." *Arbetsnotat 18/ 2006. NIFU/STEP*. Oslo. (ms)
- Kennedy, Donald (1997). *Academic Duty*. Cambridge, Mass/London, England: Harvard University Press.
- Kerr, Clark (2000). *The Uses of the University. Fifth Edition*; Cambridge: Harvard University Press.
- Larsson, Jan (2008). "Tendenser och trender i forskningspolitisk teori och praktik." *Enheten för omvärldsanalys, vetenskapsrådet*. Utkast 1. Arbetsmaterial (ms).
- Liedman, Sven-Erik & Olausson, Lennart (1988). *Ideologi och institution*. Stockholm: Carlsson.
- Lindberg, Leif, Riis, Ulla & Silander, Charlotte (2005). *Akademins olika världar*. Stockholm: Högskoleverket
- Lindensjö, Bo (1981). *Högskolereformen. En studie i offentlig reformpolitik*. Stockholm: Stockholm University Press.
- Lindh, Maria, Sundeen, Johan & Torhell, Catta (2010). *Vetenskap för profession 15:2010. Från högskolan i Lund till Humboldt. Den svenska högskolans roll i en motsägelsefull tid*. Borås: Högskolan i Borås.
- Lindh, Maria, Sundeen, Johan & Torhell, Catta (2011). *Vetenskap för profession 16:2011. Från högskolan i Lund till Humboldt. Bildning och kunskapskulturer*. Borås: Högskolan i Borås.
- Lindroth, Sten (1976). *Uppsala universitet 1477-1977*. Uppsala: Uppsala univ.
- Magna Charta,
http://www.aic.lv/bologna/Bologna/maindoc/magna_carta_univ_.pdf
- Marion, Susan G. (2000): "The mind of the state – the politics of university autonomy in Sweden 1968-1998", *Göteborg Studies in Politics* 67. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Melander, Fredrik (2006). *Lokal forskningspolitik: institutionell dynamik och organisatorisk omvandling vid Lunds universitet 1980-2005*. Lund: Lunds universitet.

- Metzger, Walter P (1955). *Academic Freedom in the Age of the University*. New York: Columbia University Press.
- Nybom, Thorsten (1997). *Kunskap, politik, samhälle. Essäer om kunskapssyn, universitet och forskningspolitik 1900-2000*. Hargshamn: Arete.
- Nybom, Thorsten (2007). "A Rule-governed Community of Scholars: The Humboldt-vision in the History of the European University" i Massen, Peter – Olsen, Johan p. (Eds.), *University Dynamics and European Integration*. Springer: Dordrecht (ms).
- Nybom, Thorsten (2008). "University autonomy: a matter of political rhetoric" i Engwall, Lars – Weaire, Dennis (Eds.), *The University in the Market Place*. London: Portland Press.
- Nybom, Thorsten (2012). "The Disintegration of Higher Education in Europe, 1970-2010: A Post-Humboldtian Essay" i Rothblatt, Sheldon, 'Fired with Enthusiasm': *The Influences, Hopes but also Forebodings of Clark Kerr, Author of the Modern University*. Berlin: Springer (forthcoming).
- Nybom, Torsten (1998). "Monumental Maktarrogans." SvD 4/10.
- Persson, Bo (2001) *Motsträviga myndigheter: sektorsforskning och politisk styrning under 1980-talet*. Nora: Nya Doxa.
- Quality and Renewal (2011). "Kvalitet och Förnyelse 2011 (KoF11)" *An overall evaluation of research at Uppsala University 2010/2011*. Uppsala: Uppsala universitet .
- Rothblatt, Sheldon & Wittrock, Björn (red.) (1993). *The European and American university since 1800: historical and sociological essays*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Rothblatt, Sheldon (2003). *The University as Utopia*. Uppsala: Salvia Press.
- Russell, Conrad (1993). *Academic Freedom*. Routledge, London.
- Rüegg, Walter (2011). *A History of the University in Europe. Volume IV. Universities since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SOU 1935:52. Wicksell, Sven & Jerneman, Tor (red.) (1935). *Betänkande med undersökningar och förslag i anledning av tillströmningen till de intellektuella yrkena*. Stockholm.
- SOU 1952:29. Schmidt, Folke (1952). *Vidgat tillträde till högre studier: utredning*. Stockholm.
- SOU 1957:24. 1955 års universitetsutredning (1957). *1955 års universitetsutredning. 1, Den akademiska undervisningen*. Forskarrekryteringen. Stockholm: [Nord. bokh.]

- SOU 1958:32. 1955 års universitetsutredning (1958). *1955 års universitetsutredning. 5, Forskningens villkor och behov*. Stockholm: [Nord. bokh.]
- SOU 1973:2. 1968 års utbildningsutredning (1973). *Högskolan: betänkande*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- SOU 1992:1. Högskoleutredningen (1992). *Frihet, ansvar, kompetens: grundutbildningens villkor i högskolan* : betänkande. Stockholm: Allmänna förlaget.
- SOU 1995:121. Landberg, Hans, Edqvist, Olle & Svedin Uno (1995) *Riksdagen, regeringen och forskningen: några drag i svensk forskningspolitik under två decennier*. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2000:82 Utredning om högskolans styrning - en utvärdering. *Högskolans styrning*. Stockholm: Fritzes offentliga publikationer.
- SOU 2007:81 Resursutredningen *Resurser för kvalitet: slutbetänkande*. Stockholm: Fritzes offentliga publikationer. Tillgänglig på Internet: <http://www.regeringen.se/sb/d/8439/a/91339>
- SOU 2008:104 Autonomiutredningen (2008). *Självständiga lärosäten: betänkande*. Stockholm: Fritzes offentliga publikationer.
- Strömholm, Stig (1994). *Den svenska högskolan: Lägesbestämning och framtidsdebatt*. Stockholm: Ratio.
- SUHF (2010). SUHF:s manifest. www.suhf.se
- SUHF (2003). *Hur fria skall universitet och högskolor vara?* Sveriges universitets- & högskoleförbund. Tillgänglig på Internet: <http://www.suhf.se/BinaryLoader.aspx?ObjectID=250&PropertyName=File1&CollID=File>
- SULF (2009). *Universitetslärares pedagogiska utveckling och meritering*. Pedagogiskt program. SULF:s skriftserie XXXIII. Stockholm: SULF.
- SULF (2012). "För en sammanhållen högskolepolitik: beskrivning, analys och förslag". Remiss 2/6 2012.
- Sundqvist, Bo (2010). *Svenska universitet – lärdomsborgar eller politiska instrument*. Hedemora: Gidlunds.
- Säljö, Roger & Södling, Maria (2006). *Utbildning på vetenskaplig grund: röster från fältet*. Stockholm: Högskoleverket.
- Sörlin, Sverker & Törnqvist, Gunnar (2000). *Kunskap för välstånd: Universiteten och omvandlingen av Sverige* (Stockholm, 2000).

- Theelin, John & Gasman, Maybeth (2010). "Historical Overview of American Higher Education" i Schuh, John et al, *Student Services. A Handbook for the Profession*.
shhttp://www.google.se/books.
- Thomas, Keith (2011). "Universities under attack", *London Review of Books* Vol 33, No 24 Dec 15, 2011.
- Trolle, Ulf af (1990). *Mot en internationellt konkurrenskraftig akademisk utbildning*. Lund: Studentlitteratur.
- Täljedal, Inge-Bert (2012). "The vulnerability of university culture and individual integrity". Lecture at The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, Sweden, February 16–17, 2012. (ms.)
- Unemar Öst, Ingrid (2009). *Kampen om den högre utbildningens syften och mål. En studie av svensk utbildningspolitik*. Örebro Studies in Education 27. Örebro
- Weber, Max (1977). *Vetenskap och politik*. Korpen: Göteborg.
- Wood, Michael (2011). "Must we pay for Sanskrit", *London Review of Books* Vol 33, No 24 Dec 15, 2011.
- Öhman, Christer (red) (1997). *Uppsala universitet inför 2000-talet*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Förteckning över tidigare rapporter till ESO

2012

- Svängdörr i staten – en ESO-rapport om när politiker och tjänstemän byter sida.
- En god start – en ESO-rapport om tidigt stöd i skolan.

2011

- UD i en ny sits – organisation, ledning och styrning i en globaliserad värld.
- Försvarets förutsättningar – en ESO-rapport om erfarenheter från 20 år av försvarsreformer.
- Kalorier kostar – en ESO-rapport om vikten av vikt
- Avtalsbestämda ersättningar, andra kompletterande ersättningar och arbetsutbudet.
- Sysselsättning för invandrare – en ESO-rapport om arbetsmarknadsintegration.
- Kollektivtrafik utan styrning
- Vägval i vården – en ESO-rapport om skillnader och likheter i Norden
- Att lära av de bästa – en ESO-rapport om svensk skola i ett internationellt forskningsperspektiv.
- Rapport från ett ESO-seminarium – decenniets framtidsfrågor.

2010

- En kår på rätt kurs? En ESO-rapport om försvarets framtida kompetensförsörjning.
- Beskattning av privat pensionssparande.

- Polisens prestationer – En ESO-rapport om resultatstyrning och effektivitet.
- Swedish Tax Policy: Recent Trends and Future Challenges.
- Statliga bidrag till kommunerna – i princip och praktik.
- Revisionen reviderad – en rapport om en kommunal angelägenhet.
- Värden i vården – en ESO-rapport om målbaserad ersättning i hälso- och sjukvården.
- Enkelt och effektivt – en ESO-rapport om grundtrygghet i välfärdssystemen.
- Kåren och köerna. En ESO-rapport om den medicinska professionens roll i styrningen av svensk hälso- och sjukvård.

2009

- Den långsiktiga finansieringen – välfärdspolitikens klimatfråga?
- Regelverk och praxis i offentlig upphandling.
- Invandringen och de offentliga finanserna.
- Fyra dyra fonder? Om effektiv förvaltning och styrning av AP-fonderna.
- Lika skola med olika resurser? En ESO-rapport om likvärdighet och resursfördelning.
- En kår i kläm – Läraryrket mellan professionella ideal och statliga reform ideologier.

2003

- Skolmisslyckande - hur gick det sen?
- Politik på prov – en ESO-rapport om experimentell ekonomi.
- Precooking in the European Union - the World of Expert Groups.
- Förtjänst och skicklighet – om utnämningar och ansvarsutkrävande av generaldirektörer.
- Bostadsbyggandets hinderbana – en ESO-rapport om utvecklingen 1995 – 2001.
- Axel Oxenstierna – Furstespegel för 2000-talet.

2002

- "Huru skall statsverket granskas?" - Riksdagen som arena för genomlysning och kontroll.
- What Price Enlargement? implications of an expanded EU.
- Den svenska sjukan - sjukfrånvaron i åtta länder.
- Att bekämpa mul- och klövsjuka en ESO-rapport om ett brännbart ämne.
- Lärobok för regelnissar - en ESO-rapport om regelhantering vid avregleringar.
- Att hålla balansen - en ESO-rapport om kommuner och budgetdisciplin.
- The School's Need for Resources - A Report on the Importance of Small Classes.
- Klassfrågan - en ESO-rapport om lärartätheten i skolan.
- Staten fick Svarte Petter - en ESO-rapport om bostadsfinansieringen 1985-1993.
- Hoten mot kommunerna - en ESO-rapport om ansvarsfördelning och finansiering i framtiden.

2001

- Mycket väsen för lite ull - en ESO-rapport om partnerskapen i de regionala tillväxtavtalen.
- I rikets tjänst - en ESO-rapport om statliga kårer.
- Rättvisa och effektivitet - en ESO-rapport om idéanalys.
- Nya bud - en ESO-rapport om auktioner och upphandling.
- Betyg på skolan - en ESO-rapport om gymnasieskolorna.
- Konkurrens bildar skola - en ESO-rapport om friskolornas betydelse för de kommunala skolorna.
- Priset för ett större EU - en ESO-rapport om EU:s utvidgning.

2000

- Att granska sig själv - en ESO-rapport om den kommunala miljötillsynen.
- Bra träffbild, fast utanför tavlan - en ESO-rapport om EU:s strukturpolitik.
- Utbildningens omvägar - en ESO-rapport om kvalitet och effektivitet i svensk utbildning.

- En svartvit arbetsmarknad? - en ESO-rapport om vägen från skola till arbete.
- Privilegium eller rättighet? - en ESO-rapport om antagningen till högskolan
- Med många mått mätt - en ESO-rapport om internationell benchmarking av Sverige.
- Kroppen eller knoppen? - en ESO-rapport om idrotts-gymnasierna.
- Studiebidraget i det långa loppet.
- 40-talisternas uttåg - en ESO-rapport om 2000-talets demografiska utmaningar.

1999

- Dagens och drivkrafter - en ESO-rapport om 2000-talets demografiska utmaningar.
- Återvinning utan vinning - en ESO-rapport om sopor.
- En akademisk fråga - en ESO-rapport om rankning av C-uppsatser.
- Hederlighetens pris - en ESO-rapport om korruption.
- Samhällets stöd till de äldre i Europa - en ESO-rapport om fördelningspolitik och offentliga tjänster.
- Regionalpolitiken - en ESO-rapport om tro och vetande.
- Att snubbla in i framtiden - en ESO-rapport om statlig omvandling och avveckling.
- Att reda sig själv - en ESO-rapport om rederier och subventioner.
- Bostad sökes - en ESO-rapport om de hemlösa i folkhemmet.
- Med backspegeln som kompass - om svensk musikexport 1974 – 1999.
- Med backspegeln som kompass - om stabiliseringspolitiken som läroprocess.

1998

- Staten och bolagskapitalet - om aktiv styrning av statliga bolag.
- Kommittéerna och bofinken - kan en kommitté se ut hur som helst?

- Regeringskansliet inför 2000-talet - rapport från ett ESO-seminarium.
- Att se till eller titta på - om tillsynen inom miljöområdet.
- Arbetsförmedlingarna - mål och drivkrafter.
- Kommuner Kan! Kanske! - om kommunal välfärd i framtiden.
- Vad kostar en ren? - en ekonomisk och politisk analys.

1997

- Fisk och Fusk - Mål, medel och makt i fiskeripolitiken.
- Ramar, regler, resultat - vem bestämmer över statens budget?
- Lönar sig arbete?
- Egenföretagande och manna från himlen.
- Jordbruksstödet - efter Sveriges EU-inträde.

1996

- Kommunerna och decentraliseringen - Tre fallstudier.
- Novemberrevolutionen - om rationalitet och makt i beslutet att avreglera kreditmarknaden 1985.
- Kan myndigheter utvärdera sig själva?
- Nästa steg i telepolitiken.
- Reglering som spel - Universiteten som förebild för offentliga sektorn?
- Hur effektivt är EU:s stöd till forskning och utveckling? - En principdiskussion.

1995

- Kapitalets rörlighet Den svenska skatte- och utgiftsstrukturen i ett integrerat Europa.
- Generationsräkenskaper.
- Invandring, sysselsättning och ekonomiska effekter.
- Hushållning med knappa naturresurser Exemplet sportfiske.
- Kostnader, produktivitet och måluppfyllelse för Sveriges Television AB.
- Vad blev det av de enskilda alternativen? En kartläggning av verksamheten inom skolan, vården och omsorgen.

- Hushållning med knappa naturresurser Exempler allemansrätten, fjällen och skotertrafik i naturen.
- Företagsstödet Vad kostar det egentligen?
- Försvarets kostnader och produktivitet.

1994

- En effektiv försvarspolitik? Fredsvinst, beredskap och återtagning.
- Skatter och socialförsäkringar över livsrytmen En simuleringsmodell.
- Nettokostnader för transfereringar i Sverige och några andra länder.
- Fördelningseffekter av offentliga tjänster.
- En Social Försäkring.
- Valfrihet inom skolan Konsekvenser för kostnader, resultat och segregation.
- Skolans kostnader, effektivitet och resultat En branschstudie.
- Bensinskatteförändringens effekter.
- Budgetunderskott och statsskuld Hur farliga är de?
- Den svenska insolvensrätten Några förslag till förbättringar inom konkurshantering m.m.
- Det offentliga stödet till partierna Inriktning och omfattning.
- Den offentliga sektorns produktivitet 1980 – 1992.
- Kvalitet och produktivitet - Teori och metod för kvalitetsjusterande produktivitet.
- Kvalitets- och produktivitet i sjukvården 1960 – 1992.
- Varför kulturstöd? Ekonomisk teori och svensk verklighet.
- Att rädda liv Kostnader och effekter.

1993

- Idrott åt alla? Kartläggning och analys av idrottsstödet.
- Social Security in Sweden and Other European Countries Three Essays.
- Lönar sig förebyggande åtgärder? Exempel från hälso- och sjukvården och trafiken.
- Hur välja rätt investeringar i transportinfrastrukturen?

- Presstödet effekter en utvärdering.

1992

- Statsskulden och budgetprocessen.
- Press och ekonomisk politik tre fallstudier.
- Kommunerna som företagsägare - aktiv koncernledning i kommunal regi.
- Slutbudsmetoden ett sätt att lösa tvister på arbetsmarknaden utan konflikter.
- Hur bra är vi? Den svenska arbetskraftens kompetens i internationell belysning.
- Statliga bidrag motiv, kostnader, effekter?
- Vad vill vi med socialförsäkringarna?
- Fattigdomsfällor.
- Växthuseffekten slutsatser för jordbruks-, energi- och skattepolitiken.
- Frihandeln ett hot mot miljöpolitiken eller tvärtom?
- Skatteförmåner och särregler i inkomst- och mervärdesskatten.

1991

- SJ, Televerket och Posten bättre som bolag?
- Marginaleffekter och tröskeleffekter barnfamiljerna och barnomsorgen.
- Östyrga projekt att styra stora kommunala satsningar.
- Prestationsbaserad ersättning i hälso- och sjukvården vad blir effekterna?
- Skogspolitik för ett nytt sekel.
- Det framtida pensionssystemet två alternativ.
- Vad kostar det? Prislista för statliga tjänster.
- Metoder i forskning om produktivitet och effektivitet med tillämpningar på offentlig sektor.
- Målstyrning och resultatuppföljning i offentlig förvaltning.

1990

- Läkemedelsförmånen.
- Sjukvårdskostnader i framtiden vad betyder åldersfaktorn?

- Statens dolda kapital. Aktivt ägande: exemplet Vattenfall.
- Skola? Förskola? Barnskola?
- Bostadskarriären som en förmögenhetsmaskin.

1989

- Arbetsmarknadsförsäkringar.
- Hur ska vi få råd att bli gamla?
- Kommunal förmögenhetsförvaltning i förändring – city-kommunerna Stockholm, Göteborg och Malmö.
- Bostadsstödet - alternativ och konsekvenser.
- Produktivetsmätning av folkbibliotekens utlåningsverksamhet.
- Statsbidrag till kommuner: allt på en check eller lite av varje? En jämförelse mellan Norge och Sverige.
- Vad ska staten äga? De statliga företagen inför 90-talet.
- Beställare-utförare - ett alternativ till entreprenad i kommuner.
- Lönestrukturen och den "dubbla obalansen" - en empirisk studie av löneskillnader mellan privat och offentlig sektor.
- Hur man mäter sjukvård - exempel på kvalitet- och effektivitetsmätning.

1988

- Vad kan vi lära av grannen? Det svenska pensionssystemet i nordisk belysning.
- Kvalitet och kostnader i offentlig tjänsteproduktion.
- Alternativ i jordbrukspolitiken.
- Effektiv realkapitalanvändning i kommuner och landsting.
- Hur stor blev tvåprocentaren? Erfarenheten från en besparings-teknik.
- Subventioner i kritisk belysning.
- Prestationer och belöningar i offentlig sektor.
- Produktivetsutveckling i kommunal barnomsorg.
- Från patriark till part - spelregler och lönepolitik för staten som arbetsgivare.
- Kvalitetsutveckling inom den kommunala barnomsorgen.

1987

- Integrering av sjukvård och sjukförsäkring.
- Produktkostnader för offentliga tjänster - med tillämpningar på kulturområdet.
- Kvalitetsutvecklingen inom den kommunala äldreomsorgen 1970-1980.
- Vägar ut ur jordbruksregleringen - några idéskisser.
- Att leva på avgifter - vad innebär en övergång till avgiftsfinansiering?

1986

- Offentliga utgifter och sysselsättning.
- Produktions-, kostnads-, och produktivitetsutveckling inom den offentliga finansierade utbildningssektorn 1960-1980.
- Socialbidrag. Bidragsmottagarna: antal och inkomster. Socialbidragen i bidragssystemet.
- Regler och teknisk utveckling.
- Kostnader och resultat i grundskolan - en jämförelse av kommuner.
- Offentliga tjänster - sökarljus mot produktivitet och användare.
- Svensk inkomstfördelning i internationell jämförelse.
- Byråkratiseringstendenser i Sverige.
- Effekter av statsbidrag till kommuner.
- Effektivare sjukvård genom bättre ekonomistyrning.
- Samhällsekonomiskt beslutsunderlag - en hjälp att fatta bättre beslut.
- Produktions-, kostnads- och produktivitetsutveckling inom armén och flygvapnet 1972-1982.

1985

- Egen regi eller entreprenad i kommunal verksamhet - möjligheter, problem och erfarenheter.
- Sociala avgifter - problem och möjligheter inom färdtjänst och hemtjänst.
- Skatter och arbetsutbud.
- Produktions-, kostnads- och produktivitetsutveckling inom vägsektorn.

- Organisationer på gränsen mellan privat och offentlig sektor – förstudie.
- Frivilligorganisationer alternativ till den offentliga sektorn?
- Transfereringar mellan den förvärvsarbetande och den äldre generationen.
- Produktions-, kostnads- och produktivitet utveckling inom den sociala sektorn 1970-1980.
- Produktions-, kostnads- och produktivitet utveckling inom offentligt bedriven hälso- och sjukvård 1960-1980.
- Statsskuldräntorna och ekonomin effekter på den samlade efterfrågan i samhället.

1984

- Återkommande kostnads- och prestationsjämförelser - en metod att främja effektivitet i offentlig tjänsteproduktion.
- Parlamentet och statsutgifterna hur finansmakten utövas i nio länder.
- Transfereringar och inkomstskatt samt hushållens materiella standard.
- Marginella expansionsstöd ekonomiska och administrativa effekter.
- Är subventioner effektiva?
- Konstitutionella begränsningar i riksdagens finansmakt - behov och tänkbara utformningar.
- Perspektiv på budgetunderskottet, del 4. Budgetunderskott, utlandsupplåning och framtida konsumtionsmöjligheter. Budgetunderskott, efterfrågan och inflation.
- Vem utnyttjar den offentliga sektorns tjänster.

1983

- Administrationskostnader för våra skatter.
- Fördelningseffekter av kommunal barnomsorg.
- Perspektiv på budgetunderskottet, del 3. Budgetunderskott, portföljeval och tillgångsmarknader. Modellsimuleringar av offentliga besparingar m.m.
- Produktivitet i privat och offentlig tandvård.
- Generellt statsbidrag till kommuner – modellskisser.

- Administrationskostnader för några transfereringar.
- Driver subventioner upp kostnader - prisbildningseffekter av statligt stöd.
- Minskad produktivitet i offentlig sektor - en studie av patent- och registreringsverket.
- Perspektiv på budgetunderskottet, del 2. Fördelningseffekter av budgetunderskott. Hushållsekonomi och budgetunderskott.
- Enhetligt barnstöd? några variationer på statligt ekonomiskt stöd till barnfamiljer.
- Staten och kommunernas expansion några olika styrmedel.

1982

- Ökad produktivitet i offentlig sektor - en studie av de allmänna domstolarna.
- Offentliga tjänster på fritids-, idrotts- och kulturområdena.
- Perspektiv på budgetunderskottet, del 1. Budgetunderskottens teori och politik. Statens budgetfinansiering och penningpolitiken.
- Inkomstomfördelningseffekter av livsmedelssubventioner.
- Perspektiv på besparingspolitiken.

